

ایینه پژوهش

سال سی و چهارم، شماره سوم
مرداد و شهریور ۱۴۰۲ ISSN:1023-7992

اطلاع‌رسانی در حوزه فرهنگ اسلامی و
کتاب‌شناسی و نقد کتاب

۲۰۱

Ayeneh-ye- Pazhoohesh

Vol.34, No.3 Aug- Sep 2023

A bi-monthly journal exclusively
review & information dissemination

201

dedicated to book critique, book
in the field of Islamic culture

۲۰۱
دوماهنامه
ایینه پژوهش
سال سی و چهارم، شماره سوم
مرداد و شهریور ۱۴۰۲

ابونعیم احمد بن عبداللّه اصفهانی و تاریخ‌نگاری اسلام |
چاپ نوشت (۸) | از ترجمه تا متن قدسی؛ بازتاب قرائت‌های مختلف در ترجمه
های کهن قرآن به فارسی | درباره چند جاینام دیگر در شاهنامه و بعضی
مسائل وابسته | عبدالله بن عباس و فقه شیعی | نوشتگان (۲) | زندگی قباله
ها: حاشیه‌نگاری، استنساخ و ثبت اسناد در اوایل ایران مدرن | درباره فرهنگ
و زبان قوم لک (۱) | زبان آرامی را جدی بگیریم؛ جستارهایی با رویکرد مطالعات
قرآنی | تک‌نگاشتی شایگان درباره نگاشته‌های شریف مرتضی | درنگی در
ترجمه کتاب من و مولانا | ابیاتی نویافته از برخی شاعران کهن در رسائل
العشاق و وسائل المشتاق | نقد مقاله «تحلیل و نقد یکی از فقره‌های نسخه
رایج زیارت عاشورا» | نسخه‌ای بین المذاهبی و معرفی دو تقریظ شیعی از
سده هفتم | مروری بر کتاب قرآن در بستر نزول: بررسی‌های ادبی تاریخی
درباره محیط قرآن | نقدی بر نقد آقای علی زاهدپور | نکته، حاشیه، یادداشت

تحفة الفقیر: فرهنگ‌نامه‌ای منظوم
از مؤلفی ناشناخته

پیوست‌آینه پژوهش |

رسول جعفریان | مجید حبیبی
سید محمد عمادی | حارثی داود
منشی زاده | احمد رضا قائم مقامی
ابولقاسم مازوسی | حمیدرضا
نعمان | لادینگدلو | پورانی
کدو | علی محمد آزاد | قوامی
شهبازی | علیرضا خراسی | قوامی
عوضی | حمیدرضا خراسی | قوامی
سیدمحمدحسین | علی کاملی
سیدحسن موسوی | سیدمرتضی
نصرت‌نیل‌ساز | محمد جواد | جوینا
جهانبخش | طبعه | نیوجهر
فرزنده | یانگه

پرتال
دوماهنامه
ایینه پژوهش

Jap.isca.ac.ir

چاپ نوشت (۸)

مجید جلیسه

| ۲۹-۷۱ |

گزارش تقویم کتابخانه محمدعلی تربیت

A Report on Muhammad Ali Tarbiat's Library and its Taqwīm
Majid Jaliseh

Abstract: Mohammad Ali Tarbiat is one of the well-known scientific and political figures in the Qajar and Pahlavi periods, who has provided well-known services in the field of culture, especially the construction of important and influential libraries. In this research, while narrating some aspects of his life, his personal library and documents from his Taqwīm and a list of manuscripts in this library and its aftermath are discussed.

Keywords: Mohammad Ali Tarbiat, Private Library, Published Books, Manuscripts, Ibrahim Pourdavud, Ahmad Bahmanyar, Saeed Nafisi, Issā Sediq, Taqwīm, Rasht National Library, Tabriz Tarbiat Library

چکیده: محمدعلی تربیت یکی از شخصیت‌های علمی و سیاسی شناخته شده در دوره قاجار و پهلوی است که خدمات فرهنگی ارزشمندی در حوزه فرهنگ بالاخص ساخت کتابخانه‌هایی مهم و تأثیرگذار داشته است. در این پژوهش ضمن پرداختن به این وجه زندگی او به کتابخانه شخصی، اسنادی از تقویم و فهرستی از نسخه‌های خطی موجود در این کتابخانه و عاقبت آن پرداخته می‌شود.

کلیدواژه‌ها: محمدعلی تربیت، کتابخانه شخصی، کتابهای چاپی، کتابهای خطی، ابراهیم پورداود، احمد بهمنیار، سعید نفیسی، عیسی صدیق، قیمت‌گذاری، کتابخانه ملی رشت، کتابخانه تربیت تبریز

مقدمه

کتابخانه‌های شخصی یکی از مهمترین انواع کتابخانه‌هاست که تا پیش از شکل‌گیری کتابخانه‌های عمومی و دولتی بسیار حائز اهمیت بوده است. پژوهشگران و صاحبان قلم بر اساس نوع فعالیت‌ها، تمکن مالی و عشق و علاقه‌ای که به کتاب داشتند سعی می‌نمودند آثاری را برای خود جمع‌آوری کنند. از بختیاری آنان این بود که تا پایان عمر بتوانند این کتابخانه را -که با سختی‌ها و مرارت‌های فراوان و طی یک عمر جمع‌آوری را- حفظ نمایند. اما بعد از پایان عمر صاحب آن عمدتاً این کتابخانه‌ها متلاشی و متفرق می‌گردد. محمدعلی تربیت از جمله پژوهشگران و رجال سیاسی شناخته شده‌ای است که نامش با کتاب‌گره خورده و از بنیان‌گذاران کتابخانه‌های عمومی و دولت در ایران به‌شمار می‌رود که طی عمر خود چندین کتابخانه عمومی تأسیس نموده و خود نیز دارای کتابخانه‌ای شخصی و مهمی بوده است. اسناد تازه یافته‌ای که چندی پیش موفق به خریداری آن شده‌ام، محتوی گزارشی از این کتابخانه و فهرستی اجمالی از کتاب‌های خطی آن است. در این مقاله ضمن معرفی محمدعلی تربیت و خدمات او در بنیان‌گذاری کتابخانه‌هایی مهم به کتابخانه شخصی اش و عاقبت آن خواهیم پرداخت.

درباره محمدعلی تربیت

محمد علی فرزند میرزا صادق فرزند میرزا جواد فرزند میرزا علی اکبر فرزند میرزا مهدی خان منشی،^۱ در محرم سال ۱۲۹۲ ق. / ششم خرداد ۱۲۵۶ ش. در محله نوبر تبریز متولد شد، پدرش تحویلدار ناصرالدین میرزا ولیعهد محمدشاه قاجار بود. وی تحصیلات ابتدایی خود را در مکتب نزد ملا زین العابدین آغاز کرد و از پدرش نیز ریاضی و نجوم آموخت، سپس نزد میرزا نصرالله بن عبدالعلی سیف الاطباء طب و زبانهای انگلیسی و فرانسوی را فرا گرفت و آنگاه نزد محمدخان

۱. میرزا مهدی استرآبادی نویسنده کتاب درّه نادری است.

کرمانشاهی معروف به کفری به تحصیل طب ادامه داد. ۲ محمد علی درس سال ۱۳۰۸ق. درس‌ن شازده سالگی، تدریس در مدرسه دولتی مظفری تبریز را آغاز کرد. از سال ۱۳۱۱ق. تا سال ۱۳۱۳ق. معلم طبیعیات آموزشگاه دولتی تبریز گردید، و خود شخصاً آموزشگاه تربیت را که نخستین آموزشگاه ملی تبریز است به سال ۱۳۱۵ق. در تبریز دایر ساخت. در سال ۱۳۱۶ق. با کمک دوستانش کتابفروشی تربیت را بنیان نهاد.

از ابتدای سال ۱۳۲۰ق. به اتفاق یوسف اعتصام الملک، میرزا حسین خان عدالت و سید حسن تقی‌زاده انتشار مجله گنجینه فنون را آغاز نمود. با وقوع کودتای محمد علی شاه و آغاز استبداد صغیر ناگزیر تبریز را به قصد باکو ترک کرد. تربیت در باکو به مدیریت مدرسه ایرانیان به نام اتحاد انتخاب شد و به گواهی سلام الله جاوید که خود از شاگردان مدرسه مذکور بوده، در پیشرفت آن مدرسه بسیار کوشید، اما چندی نگذشت که به سبب فشار دولت تزاری به اروپا رفت و در استانبول و برلین با شخصیت‌های سیاسی و فرهنگی مهاجر ایرانی، همچون جمال‌زاده و قزوینی و تقی‌زاده دیدار کرد. او با برخی از آن‌ها آمد و شد و مکاتبه نیز داشت.

تربیت بیشتر اوقات خود را در اروپا به بازدید از کتابخانه‌ها و بررسی نسخه‌های خطی و چاپی کتاب‌های شرقی اختصاص داد و در کتاب‌شناسی تبخیر یافت. وی پس از بازگشت از اروپا، به فعالیت‌های سیاسی و فرهنگی خود ادامه داد. در ۱۳۳۹ق. / ۱۳۰۰ش طی حکمی به ریاست اداره معارف و اوقاف آذربایجان انتخاب گردید.

«چون بندگان ایالت کبرای آذربایجان دامت شوکته العالی روز سه‌شنبه ۱۱ ماه در سانت نه صبح برای معرفی حضرت آقای میرزا محمد علیخان تربیت بریاست ادارتین ایالتی معارف و اوقاف آذربایجان با داره تشریف فرما خواهند شد. متمنی است حضرت عالی نیز با حضور و تشریف خودتان موجبات تشویق کارکنان ادارتین را فراهم فرمایند.

مدیر ایالتی معارف - ابوالقاسم فیوضات»^۳

در ۱۳۰۱ش. «مجمع ادب» و مجله ماهانه «گنجینه معارف» را دایر کرد، در مهر همان سال مدرسه تجارت و دوشیزگان را در تبریز بنیان نهاد که پس از چندی به مدرسه متوسطه تبدیل شد و طی مدتی که ریاست اداره معارف آذربایجان را عهده‌دار بود دبستان‌ها و دبیرستان‌های زیادی دایر نمود. او تا ۱۳۰۴ش. در مقام خود باقی ماند و سپس به ریاست فرهنگ گیلان (۱۳۰۵-۱۳۰۶ش.) و بلدیة تبریز (۱۳۰۷-۱۳۰۹ش.) گمارده شد که در سمت اخیر منشأ آبادانی‌های بسیار بود.

۲. داستان دوستان: ۱۱۶.
۳. تاریخ فرهنگ آذربایجان: ۱۰۰.

تربیت دردوره‌های دوم و هشتم تا دوازدهم مجلس شورای ملی به نمایندگی از تبریز برگزیده شد. گرچه بامداد مساعدت دولت را درگزینش او بی تأثیر ندانسته است، بی شک شخصیت سیاسی معتدل وی که موجب می‌شد در میان جناح‌های مختلف نقش میانجی را داشته باشد در موقعیت و ماندگاری او در عرصه سیاسی نقش به‌سزایی داشته است. خرده‌گیری‌های او از منش و رفتار همراهان سیاسی‌اش، آنجا که با اصول اخلاقی وی در تقابل قرار می‌گرفت، مؤید انصاف و بی‌طرفی اوست.

محمدعلی تربیت در ۲۶ دی ۱۳۱۸ شمسی درگذشت. از جمله ماده تاریخ‌هایی که در وفات وی سروده‌اند ماده تاریخ «فهرست الکتب ناطق» است که برابر با سال وفات او به قمری یعنی سال ۱۳۵۸ هجست. این ماده تاریخ به مناسبت تسلط و علاقه و عشق مرحوم تربیت به کتاب سروده شده است. اسماعیل امیرخیزی (۱۳۴۴-۱۲۵۵) نیز شعری در رثای او همراه با ماده تاریخ وفاتش سرود که بر سنگ قبر وی نقر گردیده و این شعر چنین است:

دریغا بدی مه سپیده‌دمان	گل گلشن تربیت شد بباد
دریغا چنان مرد روش‌ن‌روان	کش افسرده شمع درون بامداد
دریغانه‌ان شد بمیغ اندرون	فروزنده خورشید فرخ نهاد
محمد علی تربیت آنکه بود	بجان ارجمند و بتن پاکزاد
چو بگذشت سالی بدو شصت و دو	مه عمرش اندر محاق اوفتاد
بمرغ دلش تنگ شد این جهن	بسوی جهان دگر پر گشاد
بی‌فشانند دامن ازین خاکدان	بجانان سپرد آنچه جانانش داد
بشد تربیت ماند از او یادگار	سخن‌ها که گیتی ندارد بیاد
مگر بربدد دل آزرده از زندگی	همی خواست دل کردن از مرگ شاد
که بر گوش دل روز مرگش سروش	سرودی (دل تربیت شاد باد)

۱۳۵۸ [ق=۱۳۱۸ش]^۴

حیات کتابشناسانه تربیت

محمدعلی تربیت یکی از شاخص‌ترین کتابشناسان روزگار خود بود، او بیشتر عمر خود را در راه مطالعه کتاب و کتابشناسی صرف کرد و از ابتدای جوانی تلاش‌گر این عرصه بود. سرآغاز زندگی

۴. محمدعلی تربیت تبریزی طاب ثراه: ۴۳۸.

کتابشناسانه و حرفه‌ای تربیت از همان ابتدای جوانی با تأسیس کتابفروشی با نام تربیت در خیابان مجدالملک آغاز می‌گردد. او با همکاری سه تن از دوستانش یعنی تقی زاده میرزا حسین خان عدالت و سید معروف شبستری معروف به ابوالضیاء این کتابفروشی را در تبریز تأسیس می‌کند. هرچند این کتابفروشی در ابتدا محقر بود، اما مؤسس آن به تدریج بر دامنه فعالیت‌های خود افزود و کتاب‌های مفید از اینجا و آنجا و کشورهای اروپایی و به زبان‌های مختلف به کتابخانه آورد و کتابفروشی را محل اجتماع روشنفکران و آزادی خواهان کرد.

کتابفروشی تربیت در تاریخ بیداری آذربایجان حائز اهمیت بود و نخستین کتابفروشی به اسلوب تازه در آذربایجان به شمار می‌رفت. به سبب فعالیت‌های فرهنگی و سیاسی بیدارکننده بود که این کتابفروشی در روز بیست و سوم جمادی‌الاولی سال ۱۳۲۶ هجری قمری به دست ارتجاعیون و ارادل و اوباش مورد حمایت رحیم خان قره‌داغی غارت شد و سپس طعمه حریق گردید.^۵ ادوارد براون در کتاب تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران درباره این کتابفروشی چنین می‌نویسد:

«کتابفروشی یاد شده که نخستین نمونه کتابفروشی به اسلوب نوین در آذربایجان بود، ابتدا بسیار کوچک و محقر بود، ولی به تدریج روزبه‌روز در نتیجه زحمات متممادی و مجاهدات متوالی، دامنه عملیات خویش را وسیع کرده و موقعیت خود را بالا برد. چنان‌که کتاب‌های جدید به هرزبانی از هر طرف دنیا توسط این کتابفروشی از خارج وارد و در تبریز انتشار می‌یافت. به این ترتیب کتابفروشی تربیت، در حقیقت بهترین، مهم‌ترین و جامع‌ترین کتابفروشی سراسر ایران گشت و همه ساله فهرستی به سبک اروپا از طرف این موسسه نشر می‌شد. روزنامه آزاد نیز که هفته‌ای یک شماره با چاپ سنگی در پایان سال ۱۳۲۴ ق. (آغاز سال ۱۹۰۷ میلادی) در تبریز منتشر می‌شد و دارای تصاویر وطن‌پرستان نامی آن دوران بود، زیر نظارت کتابفروشی تربیت و مدیریت مستقیم میرزا رضا خان تربیت برادر محمد علی تربیت و مدیر کتابفروشی یاد شده و میرزا محمود خان اشرف زاده پدید آمده بود تا پس از کودتای محمد علی شاه در سال ۱۳۲۶ ق.، موسسه یاد شده از ارتجاعیون و اوباش و ارادلی که پیرو رحیم خان قره‌داغی بودند غارت کرده سوزانند.»

اولین تلاش‌های جسسته‌وگریخته برای نگارش تاریخ چاپ در ایران، تقریباً از اوایل دوره مظفری، توسط محمد علی تربیت آغاز می‌گردد. او بعد از مطالعه مقاله «النهضة العلمية الأخيرة في بلاد الفرس» که در تاریخ‌اشوال سال ۱۳۱۷ ق. در مجله عربی الهلال چاپ و انتشار پیدا نموده، متوجه اطلاعات و نواقصی در این موضوع می‌گردد و بعدها بیان می‌دارد که:

«تصمیم به انتشار فهرست مختصری از مطبوعات (روزنامه، مجله، هفتگی، ماهانه، سالیانه) ایرانی گرفتم و از آن وقت، اوقات خود را با مداومت ثابت و مستمری به جمع‌آوری اطلاعات لازم در موضوع مذکور وقف کردم و به تکمیل مجموعه روزنامه خود پرداختم.»^۶

متأسفانه در جریان اشغال تبریز به دست قشون روس در ذی حجه (دسامبر) سال ۱۳۲۹ ق. / ۱۹۱۱ م. و فرار محمدعلی تربیت به خارج از کشور، از قرار معلوم، این آرشیو از ترس و واهمه به دست خانواده تربیت معدوم می‌شود. بعدها که پرفسور ادوارد براون تصمیم می‌گیرد که کتابی در موضوع ادبیات مشروطه به نگارش درآورد، محمدعلی تربیت، یادداشت‌های خود را، با آنکه ناقص بوده و حسرت آنچه از دست داده را می‌خورده، به براون می‌دهد تا او در تألیف این کتاب از آن‌ها بهره برده و براون نیز همگی این یادداشت‌ها را با نام «تاریخ مطبوعات ایران» با اضافات و نقطه‌نظرات خود در کتاب *The Press and poetry of Modern Persia* به سال ۱۹۱۴ م. به نام خود تربیت در انتشارات دانشگاه کمبریج چاپ و منتشر می‌نماید.

در این بخش، بیشتر اطلاعات و یادداشت‌ها مربوط به روزنامه‌هاست؛ اما با این وجود، دسته‌وگریخته‌های اطلاعاتی در خصوص تاریخ چاپ و نشر و سرآغاز آن و اولین کتاب‌هایی که در ایران چاپ و انتشار پیدا کرده نیز ارائه شده است. بعدها تربیت، این اطلاعات حداقلی را تکمیل و همراه با مستندات در قالب چند مقاله به ترتیب با این عناوین منتشر می‌نماید:

■ «تاریخ تأسیس مطبعه - مطبوعات پارسی (۱)». مجله ارمغان، س. ۱۲، ش. ۶. مرداد، ۱۳۱۰ ش.، صص. ۳۶۹-۳۸۱.

■ «تاریخ تأسیس مطبعه - مطبوعات پارسی (۲)». مجله ارمغان، س. ۱۲، ش. ۷. مهر، ۱۳۱۰ ش.، صص. ۴۴۸-۴۵۶.

■ «تاریخ مطبعه و مطبوعات ایران». تعلیم و تربیت، ش. ۶۰، اسفند ۱۳۱۳ ش.، صص. ۷۲۵-۷۲۱.

از آنجایی که تربیت سعی نموده به منابع اصلی دسترسی پیدا کند و با رؤیت آن‌ها گزارش‌های دقیقی از تاریخ نشر ارائه دهد، پژوهش‌های او از اولین و بهترین مقالات تاریخ چاپ و نشر کتاب در ایران است. تربیت اولین کسی است که رساله جهادیه ۱۲۳۳ ق. و ۱۲۳۴ ق. را دیده و ترقیمه‌های این دو کتاب را به دقت در مقاله «تاریخ تأسیس مطبعه» ذکر می‌کند. او کتاب‌های دیگری از اینکتاب‌بولای نشر کتاب در ایران نیز به دست آورده و گزارش‌های مستندی از آن‌ها در مقالات خود ارائه می‌دهد. البته پیش از این دو مقاله، سیدحسن تقی‌زاده اولین مقاله منتشره در این موضوع را به گونه‌ای

۶. تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطیت: ۴۳۱.

مبسوط و متمرکز بر تاریخ چاپ و نشر کتاب ایران به نگارش درآورده است. این مقاله از دوره صفویه و با فعالیت‌های آرامنه اصفهان در حوزه چاپ، آغاز شده و فراز و فرود این صنعت در دوره قاجار را دنبال می‌کند. تقی‌زاده صرفاً با استفاده از منابع مختلف کتابخانه‌ای و مکاتباتی که با افرادی چون هوتم شیندلر داشته و تنها در دسترس او بوده، بدون آنکه کتاب‌ها و یاروزنامه‌های منتشره در آن دوران را دیده باشد، این مقاله را به نگارش درآورده است.

«چاپخانه و روزنامه در ایران». روزنامه کاوه برلین (دور جدید)، سال دوم، شماره ۵، ۱۳۹۰ش، صص ۱۱-۱۴.

همچنین مجموعه یادداشت‌های تربیت در خصوص کتابخانه‌های خارج از کشور که به مدد همسر ایشان خانم هاجر تربیت در سال ۱۳۱۹ش. در مجلهٔ تعلیم و تربیت منتشر شده نیز حاوی اطلاعات مهمی از کتب باستانی و تازه ایران و بسیاری از تمدن‌ها و کشورهاست، که در نوع خود کم‌نظیر و تا پیش از انتشار این مقاله در منابع دیگر نمی‌توان یافت.

■ «کتاب و کتابخانه‌های قدیم». آموزش و پرورش، سال دهم، شماره ۶-۷، دی و بهمن ۱۳۱۹ش. ۷. سیدحسن تقی‌زاده در خصوص تسلط تربیت بر علم کتابشناسی او را با بزرگان این حوزه در ایران و خارج از ایران مقایسه کرده و چنین بیان می‌کند:

«مرحوم مشارالیه یادداشت‌های زیادی داشت و بهترین و کامل‌ترین جنبه علمی و اطلاع‌خیلی وسیع از کتب بود و از نسخه‌های خطی و چاپی کتب فارسی و عربی و ترکی در هر نقطه خبر داشت و در این باب علامه بود. کتابخانه شخصی خوبی هم داشت که نسخه‌های خوب نادرالوجود دارد و جای آن دارد که یک کتابخانه عمومی دولتی یا ملی آن را یکجا بخرد. گمان دارم فن کتابشناسی در میان جمله معلومات و هنرهای وی که شامل فنون مختلفه از نجوم و رمل و جفر و اسطرلاب تا علم موسیقی و فیزیک بود، کامل‌ترین هنرهای وی بود، و در واقع مثل محمد بن اسحاق الندیم و راق مؤلف کتاب الفهرست و حاجی خلیفه یا کاتب چلبی مؤلف کشف‌الظنون از قدما و یا بروکلان مؤلف فهرست کتب عربی موجود و استوری مؤلف کتب فارسی موجوده وی نیز احاطه‌ای در این فن داشت که بعضی از اهل فضل او را به دمسترالیس انگلیسی که علامه کتاب‌شناسی شرقی است تشبیه کرده‌اند و به حقیقت آن مرحوم یک فهرست‌الکتب ناطقی بود و شاید به همین

۷. این مقالات به ضمیمه کتاب «رجال آذربایجان» مرحوم محمدعلی تربیت به اهتمام غلامرضا طباطبایی مجد چاپ و منتشر شده است.

جهت فهرست الکتب ناطق ماده تاریخ وفات اوست»^۸.

وحید دستگردی بعد از درگذشت تربیت در خصوص تسلط او بر کتاب و کتابشناسی در مجله خود چنین می نویسد:

«... چندین بار به مصر و اسلامبول و فرنگستان مسافرت کرده و در تمام دوره مسافرت چون در کتابخانه های بزرگ اروپا و مصر و ترکیه به مطالعه و تحقیق کتب ایرانی می پرداخت اطلاعات گرانبهای بسیار از کتب باستانی و تازه ایران در محفظه خاطر یادگار داشت به حدی که می توان گفت از کتب و تالیفات ایران و خاور هیچکس از ایرانی و اروپائی به اندازه وی دارای اطلاع نبود به علاوه قوه حافظه خداداد هم در این باب به وی کمک بی حد کرده بوده چنانکه هر کتابی از هر مؤلفی را می دانست در کدام کتابخانه موجود است و ابواب و فصول وی چیست و در کدام عصر تألیف شده و مؤلف کیست و در این باب مکرر نگارنده و سایر دوستان ادب از محضروی استفادتهای کامل کرده ایم»^۹

مرحوم آیت الله قاضی که خود از عالمان و کتابشناسان بود در خصوص تسلط محمد علی تربیت چنین می گوید:

«از من باهوش تر میرزا محمد علی خان تربیت بود که اگر مثلاً از ایشان می پرسیدند فلان مطلب در کدام کتاب است، بلافاصله جواب می داد که مثلاً در کتابخانه قاهره، ردیف ۳، قفسه دوم، طبقه چهارم، کتاب سوم»^{۱۰}

تربیت پژوهشگری کتابخانه ساز

تربیت عاشق کتاب و کتابخانه بود و در زندگی وی این دو مقوله آن چنان پررنگ و واضح است که به هیچ وجه نمی توان چیزی مهمتر از آنها را در زندگی اش نام برد. اندیشه تأسیس یک کتابخانه مدرن و کارآمد، از جمله آرزوهای مرحوم محمد علی تربیت بود، که از ابتدای جوانی با شور و شغف به دنبال آن می گشت. او در طول زندگی نچندان بلند خود به هر شهری که می رود یا در کتابخانه ها به گشت و گذار و تحقیق و پژوهش مشغول بوده و یا در صورتی که متصدی شغل و مقامی است دست به تأسیس و راه اندازی کتابخانه ای می زند. بدین نحو او بجز کتابخانه شخصی اش سه کتابخانه در مدرسه اتحاد باکو، قرائتخانه عمومی معارف در تبریز و کتابخانه ملی رشت را تأسیس می کند. حسن اسفندیاری رئیس مجلس شورای ملی طی مقدمه ای که برای

۸. میرزا محمد علی خان تربیت (مختصری از ترجمه حالات وی): ۲۰۱.

۹. محمد علی تربیت تبریزی طاب الله ثراه: ۴۳۴.

۱۰. آقای قاضی مجهول القدر است: ۹۱.

کتاب دانشمندان آذربایجان به سال ۱۳۱۴ق. نوشته، به این ویژگی تربیت اشاره نموده است که:

«ادیب عالی مرتب آقای محمدعلی تربیت نماینده گرامی ملت در مجلس شورای ملی که ارتباطش در تحصیل دانش و کوشش وی در شناخت معلومات اوایل و معارف او آخر محرز و بالخصوص عشق مفرط و علاقه کاملش به صحف و کتب به قدری است که از این گنجی که برای دانشمندان آگنده است و از این انیسی که برای اهل فضل آماده است که هر نفعش حاصل شود در آنت و هر فایده که برده شود از آنست نه خود را تنها مفید می دارد بلکه چون همه کس را از آن بهره ور می خواهد. در شهرهای چند بنای کتابخانه ها و جمع کتب مفید را مؤسس بوده و از کتاب نه چون بنده و دیگران زینت طاق و زیور طاق را منظور دارد، بلکه دقت مطالعه و کثرت مراجعه و استخراج نکات فائقه و استنباط مطالب لایقه را نصب العین می فرماید...»

اسفندیاری بعد از درگذشت مرحوم تربیت نیز طی سخنرانی در صحن مجلس شورای ملی باز بر این نکته تأکید داشته و عنوان می کند که:

«بنده یقین دارم که آقایان همکاران بنده مثل بنده در این قضیه مولمه که واقع شده است واقعاً متأثر و متأسف هستند (صحیح است) بنده از سال های دراز با مرحوم محمدعلی تربیت از نزدیک دوستی داشتم و به احوالات و مزایای ایشان با خبر بودم ایشان یک شخص واقعاً متینی سنگینی با زبان پاک با قلب خوش بین و با اقدامات خیلی موثری راجع به خدمات کشور همیشه خودشان را معرفی کردند (صحیح است) همه آقایان می دانند که چون ایشان ملتفت بودند که بهترین راه ترقی هر مملکتی بسته به علم است به این جهت در مسایل علمی و فرهنگی آن قدری که مقدور بود ایشان سعی کرده و همیشه خدمات خودشان را در کشور نمودار کردند (صحیح است) چه در هر جایی که شخصاً بودند و چه در جاهایی که از طرف دولت مأموریت داشتند همیشه به تأسیس مؤسسات معارفی و به خدمات علمی مشغول و خود را برای این منظور معرفی می کردند و به علاوه چون می دانستند که علم بدون کتاب کمتر ممکن می شود به این واسطه یک عشق و علاقه به کتاب داشتند که در هر جایی که رفتند کتابخانه هایی که اسباب شئون مملکت و برای اهالی موثر و مفید بود تأسیس نمودند (صحیح است) ملاحظه فرمودید که در آذربایجان و گیلان که مأموریت داشتند این خدمت را به خوبی انجام دادند و کتابخانه های ممتازی در آنجا تأسیس کردند که فعلاً مبالغی کتاب در آنها موجود است که برای خدمت به معارف خیلی مفید و موثر است (صحیح است)

بنده حقیقتاً فوت و فقدان ایشان را که می‌توانم عرض کنم که هیچکدام منتظر نبودیم و مایل بودیم که این خدمتگذار خوش نیت سال‌های زیاد به مملکت خدمت کند و اثر بدهد متأسفانه این طور واقع شد که در نتیجه مرضی که از مدتی پیش داشتند و به واسطه آن همتی که (خدا بیامرزد مرحوم محمدعلی تربیت را) داشت و نشان نمی‌داد یک مرتبه از پا درآمد و واقعاً اسباب تأسف و تألم همه گردید (صحیح است) امیدواریم که خداوند آن مرحوم را غریق زحمت کند و در مقابل خدمات به کشور و حسن خدمت به شاهنشاه معظم خود انشاء الله مغفور باشد و به بازماندگان آن هم خداوند توفیق بدهد که برسیره پدر بزرگوارشان تأسی نموده اسباب تسلی خاطر دوستان آن مرحوم مجلس را ختم کنیم (صحیح است) ...»^{۱۲}

هر کدام از کتابخانه‌هایی که تربیت تأسیس می‌نماید در زمان خود از بهترین، مهمترین و تأثیرگذارترین جریان‌های فرهنگی آن دوران به شمار می‌روند و جای خوشبختی است که دو کتابخانه ملی رشت و کتابخانه و قرائت‌خانه دولتی تبریز (تربیت) بعد از گذشت ده‌ها سال هنوز پابرجا و فعال می‌باشند.

کتابخانه مدرسه اتحاد

در سال ۱۳۳۰ ق. و با تعطیلی مجلس دوم، محمدعلی تربیت از راه بادکوبه عازم ترکیه و اروپا می‌گردد. هیئت مدیره انجمن خیریه ایرانیان در بادکوبه از این موضوع مطلع شده و مانع رفتن وی به اروپا می‌شود و مدیریت مدرسه اتحاد ایرانیان در بادکوبه را به او واگذار می‌نمایند. تربیت ضمن انجام خدمات مختلف اقدام به تأسیس کتابخانه‌ای در این مدرسه می‌نماید.^{۱۳}

کتابخانه و قرائت‌خانه دولتی (تربیت)

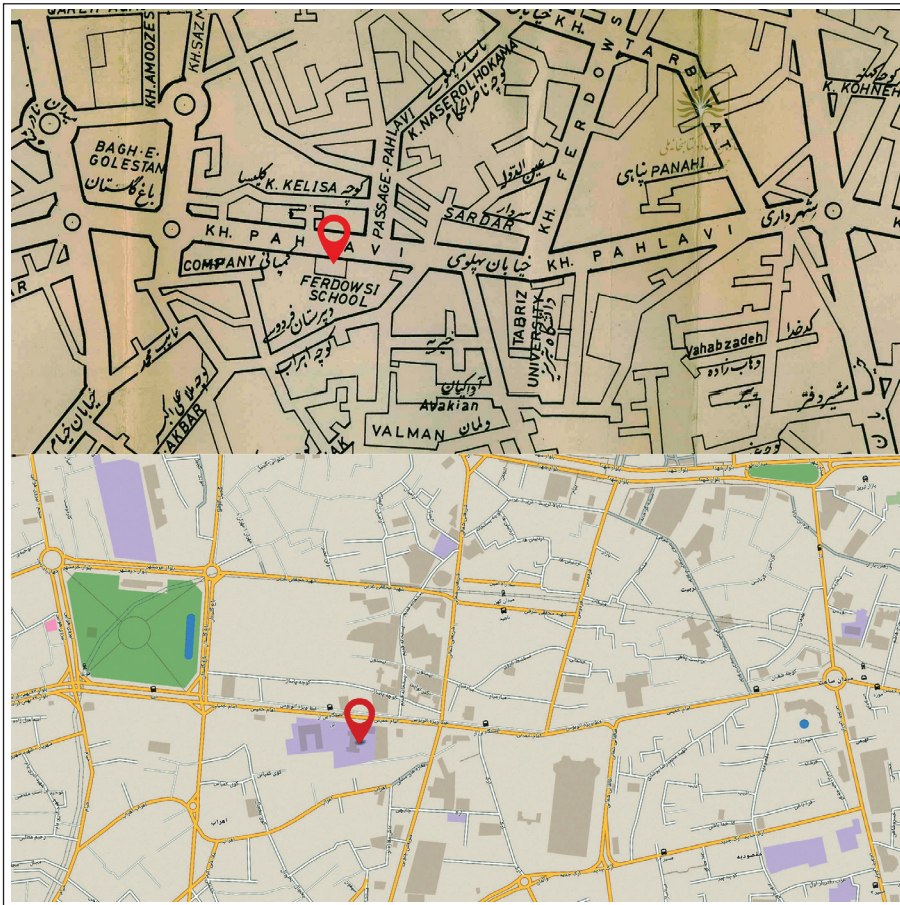
مهم‌ترین گام در راه اندازی یک کتابخانه آن‌چنان که مقبول محمدعلی تربیت بود زمانی برداشته شد که وی تصدی ریاست اداره فرهنگ و معارف آذربایجان را عهده‌دار بود. در سال ۱۳۰۰ ش. تربیت توانست با تأسیس کتابخانه یکی از مهمترین یادگارهای خود را که تا به امروز نیز پابرجاست بنا نماید. محمدعلی صفوت تبریزی (۱۲۵۹-۱۳۳۵) این ماده تاریخی را در تاریخ ایجاد این کتابخانه سروده است.

روان دانش و فرهنگ از این مؤسسه شاد   بشین و غبن شد این شهر با کتاب آباد^{۱۴}

۱۲. مشروح مذاکرات مجلس، یکشنبه ۳ دی، ۱۳۱۸.

۱۳. محمدعلی تربیت کتابدار، کتابشناس، روزنامه‌نگار و وکیل مجلس و بنیانگذار اولین کتابخانه عمومی دولتی در ایران: ۱۰۷.

۱۴. تاریخ فرهنگ آذربایجان: ۱۰۳.

تصویر
جانمایی مکانی کتابخانه
تربیت در ابتدای تأسیس
جنب مدرسه متوسطه
(فردوسی)

این کتابخانه در ابتدا با دویست و چند جلد کتاب از کتابخانه جدید تأسیس مدرسه متوسطه تبریز^{۱۵} واقع در کوی حرمانه که در آن روزگار توسط اسماعیل امیرخیزی (۱۳۴۴-۱۲۵۵) اداره می‌شد، کار خود را آغاز کرد. مدتی نگذشت که در تاریخ ۲۳ اسفند سال ۱۳۰۰ در کنار مدرسه متوسطه محل مخصوصی که زمین آن از ملحقات دبیرستان و ملکی دولتی بود برای کتابخانه انتخاب، تعمیر و آماده‌سازی شد. دو اتاق برای دفتر و مخزن کتابخانه ساخته و به آنجا منتقل گردید.^{۱۶} (تصویر ۱) در آن زمان مدیریت این کتابخانه به آقای علی اکبر صمیمی (۱۳۱۶-؟) واگذار گردید.^{۱۷} محمدعلی تربیت طی اعلانی این موضوع را به اطلاع اهالی تبریز رسانده و اعلام می‌کند که این

۱۵. این مدرسه در سال ۱۳۳۴ق. در هنگام اقامت محمدحسن میرزا ولیعهد تأسیس شد و به همین مناسبت در ابتدا نام آن مدرسه محمدیه بود. بعدها این نام را حذف و آن مدرسه را به طور ساده مدرسه متوسطه تبریز می‌نامیدند. در دوره وزارت میرزا علی اصغر خان حکمت برادره معارف نام این مدرسه به دبیرستان فردوسی تغییر نمود. رک: رجال آذربایجان: ۳۰.

۱۶. داستان دوستان: ۱۲۲؛ تاریخ فرهنگ آذربایجان: ۱۰۲.

۱۷. داستان دوستان: ۱۲۲.

تصویر ۲
آگهی تغییر مکان
کتابخانه دولتی تبریز
وساعت‌های فعالیت
آن (کتابخانه ملی - ش.
۳۱۴۷۹/۲۹۷)

اَعْلَان

در تعقیب اعلان نمره ۷۱۲ خاطر اهالی محترم را مسبوق
میدارد کتابخانه و قرائتخانه دولتی که در اداره ایاتی معارف
دایر شده بود اخیراً در جنب مدرسه متوسطه محل مخصوصی
تعمیر و کتابخانه و قرائتخانه بانجا انتقال داده شده و همه
روزه کدابخانه از ساعت نه صبح تا ساعت شش بعد از ظهر
باز و همه جور کتب و جراید موجود است از آقایان محترم
هر کس مایل مطالعه کتب و جراید باشد در موقع معین
فوق میتواند استفاده نمایند و تا چند روز دیگر چراغ برق
نیز تهیه خواهد شد که شبها هم دو ساعت اهالی محترم
بتوانند حاضر و بمطالعه کتب و جراید مشغول شوند

نمره ۱۱۹۶   ۲۳ برج حوت ۱۳۰۰

رئیس ایالتی معارف و اوقاف محمد علی تربیت

تبریز مطبعه «امید»

کتابخانه همه روزه از ساعت ۹ صبح تا ۶ عصر بازمی‌باشد و تا چند روز دیگر چراغ برق هم فراهم می‌شود و شبها هم دو ساعت به ساعات کار کتابخانه اضافه خواهد شد. (تصویر ۲)

محمد علی تربیت در اولین سالگرد تأسیس کتابخانه، با استفاده از حسن شهرت خود به تقاضای کتاب از ادارات، ناشران، روزنامه‌ها، مجلات و نویسندگان پرداخت و از آنها خواست که آثار خود را برای استفاده عموم به کتابخانه و قرائتخانه دولتی تبریز بفرستند. تربیت برای اینکه موفقیت بهتر و بیشتری در این باره بدست آید، انجمنی مرکب از چندین نفر از کتابدوستان و فرهنگیان تبریز

الف: کتابخانه در تبریز، ادارات تبریز، آذربایجان، موزیم تبریز

ردیف	عنوان کتاب	نوع کتاب	تعداد	عنوان کتاب				نوع کتاب	تعداد	نوع کتاب	تعداد
				تعداد	نوع کتاب	تعداد	نوع کتاب				
۱	کتابخانه	کتابخانه	۹۶۰	۸۳۲	۳۰۵	۷۲۶	۹۱۲	۷۰۳	۲۶۳۹	کتابخانه	
۲	کتابخانه	کتابخانه	۱۵۳	۷۵	۵	۳۸	۲۶	۱۹۹	کتابخانه		
۳	کتابخانه	کتابخانه	۱۰۱	۲۷	۲	۲۳	۴۴	۵	کتابخانه		
۴	کتابخانه	کتابخانه	۱۳۸۰	۲۰۰	۷۰۰	۱۵۰	۱۸۰	۱۵۰	کتابخانه		
۵	کتابخانه	کتابخانه	۱۶۰	۳۵	۲	۳۴	۳	۱۶	کتابخانه		
۶	کتابخانه	کتابخانه	۹	۷	-	۲	-	-	کتابخانه		

تصویر ۳
مشخصات کتابخانه‌ها و کتب موجود در آذربایجان شرقی (سازمان اسناد کتابخانه ملی-ش. ۲۸۱۵۶/۲۹۷)

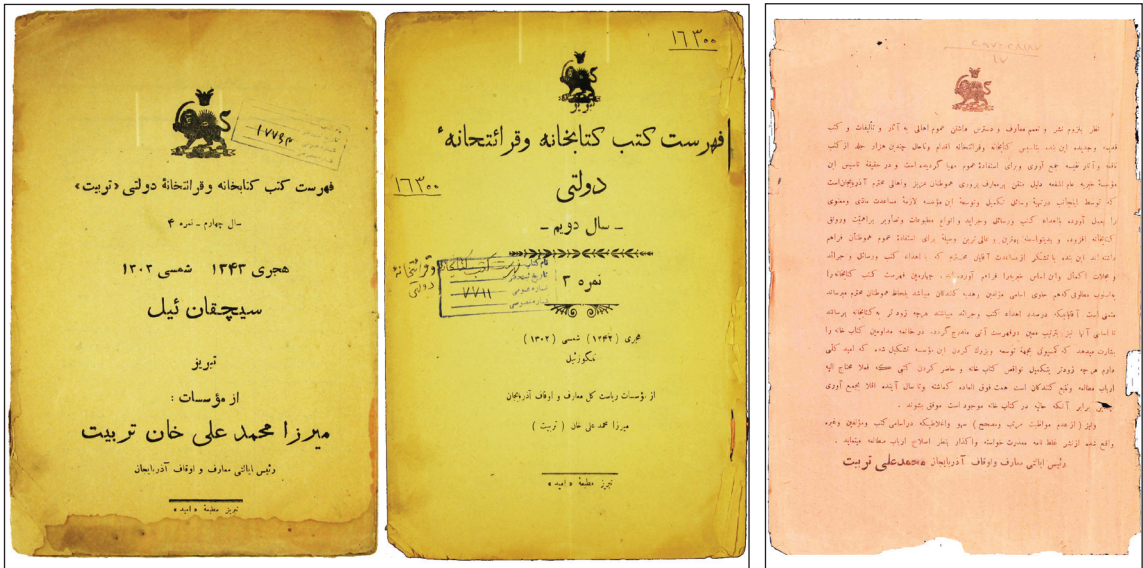
به نام «انجمن کتابخانه و قرائتخانه عمومی معارف» تشکیل داد. نتیجه مساعی او و همکاری انجمن این شد که پس از یکسال و موقعیکه فهرست مختصر کتابخانه منتشر می‌گردد، تعداد کتاب‌های موجود در این کتابخانه به ۲۰۰۰ جلد بالغ و این رقم در فهرست جامعتری که در سال ۱۳۰۳ به طبع می‌رسد تا ۵۰۰۰ جلد ارتقاء می‌یابد.^{۱۸}

یکی از بزرگترین اهداکنندگان کتاب به این کتابخانه محمدعلی بادامچی وکیل مردم تبریز در دوره اول مجلس شورای ملی تمام کتاب‌های نفیس کتابخانه شخصی خود را که مجموعاً ۵۳۳ جلد بود، همراه با قفسه آنها به این کتابخانه اعطا کرد. همچنین بزرگان دیگری چون آقای ارفع‌الملک، محمدحسین مجتهدی، سعید الوزراء، اجلال الملک، مجیر دیوان، ظهیر الممالک، میرزا خلیل ملکی، حاج احمد آقا کتابفروشی، میرزا عبدالله مجتهدی و... از جمله افرادی بودند که به این کتابخانه کتاب اهدا نمودند.

مطابق سرشماری که در سال‌های ۱۵-۱۳۱۴ش. توسط اداره معارف انجام شده است کتابخانه معارف در این سال مجموعاً ۸۰۳۶ جلد کتاب داشته است (تصویر ۳) بودجه ماهیانه این کتابخانه ۹۶۰ ریال بوده است که کلیه این مخارج توسط اداره معارف شرقی آذربایجان پرداخت می‌گردیده است. در این تاریخ کتابخانه هنوز توسط آقای علی اکبر صمیمی اداره می‌گردید.

آینه پژوهش، ۲۰۱۰
سال ۳۴، شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۰

۱۸. فهرست کتابخانه دولتی تبریز، ب.

تصویر ۴

اعلامیه انتشار جلد چهارم فهرست کتابخانه دولتی

تصویر ۵

فهرست شماره ۳ و ۴ کتب کتابخانه و قرائتخانه دولتی تبریز

تقریباً از اولین سال تأسیس این کتابخانه با تدبیر مرحوم محمدعلی تربیت و از آنجایی که به جهت مؤانست با کتاب و کتابخانه‌های خارج ایران با بسیاری از اصول کتابداری به معنای نوینش آشنا بود، هر ساله فهرستی از اطلاعات کتاب‌های موجود در این کتابخانه به جهت اطلاع اهل علم و پژوهش چاپ و انتشار پیدا می‌کرد. هر چند بنده تاکنون به شماره اول و دوم این فهرست دسترسی پیدا ننموده‌ام اما دو شماره سوم و چهارم آن موجود است و جالب آنکه از شماره ۴ این فهرست اسامی اهداکنندگان کتاب نیز به دیگر اطلاعات فهرست اضافه شده است. (تصاویر شماره ۴ و ۵)

این کتابخانه و قرائت‌خانه از بدو تأسیس با نام‌های کتابخانه و قرائت‌خانه دولتی و کتابخانه و قرائت‌خانه عمومی معارف نامیده می‌شد، اما بعدها به جهت شهرت مؤسس آن به کتابخانه تربیت موسوم گشت.

کتابخانه ملی رشت

محمدعلی تربیت در سال ۱۳۰۵ ش. به عنوان رئیس معارف و صنایع مستظرفه گیلان در شهر رشت مشغول به فعالیت می‌گردد. او پس از اعزام به گیلان از همان ابتدا تصمیم به ایجاد و راه‌اندازی کتابخانه‌ای در رشت می‌گیرد. جعفر خمami زاده در کتابش به نقل از سرمقاله روزنامه پرورش رشت با نام «کتابخانه عمومی رشت» درباره این تصمیم تربیت می‌نویسد:

«... آقای میرزا محمدعلی خان تربیت گذشته از سوابق مشعشعی که در مشروطیت و آزادی ایران داشته و از رجال برجسته وطن محسوبند شخصاً دارای اطلاعات عمیق و فکروشن و عزم ثابت می‌باشند. معزی‌الیه به موجب اطلاعی که به دست آورده‌ایم

از بدو ورود به رشت الی اکنون در صدد تأسیس و افتتاح یک باب کتابخانه و قرائت‌خانه عمومی برآمده و چند نفر از جوانان مهذب و علاقمند را برای تهیه و جمع‌آوری کتاب و حفظ و مباشرت آنها انتخاب و در ظرف یک هفته دویست جلد کتاب ذی‌قیمت و نفیس جمع‌آوری نموده و در نهایت سعی و اهتمام در تکمیل و توسعه آن اشتغال ورزیده‌اند. ما به افراد متجدد و جوانان حساس و اعضای مجامع که علاقه به معرفت و بیداری ابناء وطن دارند همچنان به عمومی اهالی محترم از هر طبقه و هر صنف یادآور می‌شویم که در خدمت به کتابخانه عمومی شهر که به یادگار و به پاس زحمات مؤسس محترم وی در آینده به نام «کتابخانه ملی تربیت» موسوم خواهد گردید مساعدت‌های لازمه را ابراز و هر کس در حد و قدرت و توانایی خویش به این کتابخانه که مورد استفاده شهر و عموم ملت ایران خواهد بود از کمک‌های شایسته دریغ و مضایقت نفرمایند. محل تمرکز کتاب فعلاً اداره معارف است که به هدیه کنندگان در مقابل کتبی که تسلیم نموده و یا مساعدت‌های نقدی که می‌نمایند، رسید داده و بعدها اسامی اتحاف‌کنندگان را چاپ و از نظر قدرشناس عمومی خواهند گذرانید. ما از دوره تصدی آقای تربیت انتظارات مهم و توقعات عمومی عام‌المنفعه داریم که سابقاً در صفحات پرورش درج و نظر به مصالح ملی از تکرار آن خودداری نخواهیم نمود و قطع داریم که با جدیت و توجه خاص معزی‌الیه به توسعه و تعمیم معارف این سرحد، انتظارات ما را که ناشی از فرط علاقمندی به بسط و قدرت معارف گیلان است با نظر دقت نگریسته و از عملی کردن آن‌ها موقعیت محبوب خود را در قلوب عناصر قدرشناس این مرز و بوم بادوام خواهند فرمود»^{۱۹}.

تلاش‌های تربیت سرانجام به بار نشست و با دعوت روزنامه پرورش رشت و اعلام این مطلب که اسامی هدیه‌کنندگان کتاب و کسانی که کمک نقدی برای تأسیس کتابخانه می‌کنند به تدریج در آن روزنامه چاپ می‌شد تعداد زیادی فرهنگ‌دوستان با هدیه کتاب و دادن کمک‌های نقدی، نام خود را در تاریخ فرهنگ گیلان جاودانه و ماندگار کردند. در ادامه مطالب روزنامه پرورش پس از انتشار سیاهه‌ای نسب‌کلی درباره نام کتاب‌ها و نام مردان و زنانی که آنها را هدیه کرده‌اند، مقدمه‌ای از محمدعلی تربیت رئیس معارف و اوقاف گیلان به صورت زیر درج می‌نماید:

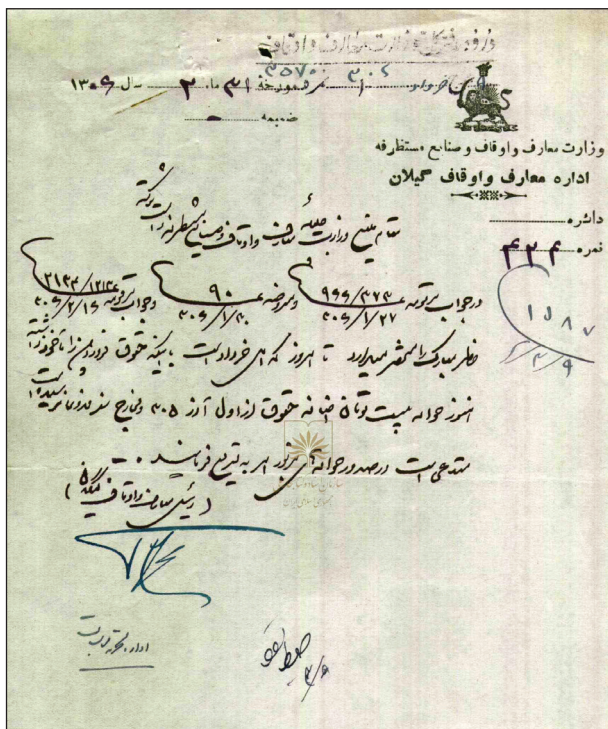
«در بدو ورود خود به معارف گیلان بر حسب لزوم و نشر و تعمیم معارف و دسترسی عموم و اعالی به آثار و تألیفات کتب قدیمه و جدیده به تأسیس یک باب کتابخانه ملی اقدام و خوشبختانه به همت علاقمندان به معارف تاکنون که دوماه بیش از عمر این مؤسسه جدید نمی‌گذرد ۶۰۰ جلد از کتب نافع و آثار نفیسه جمع‌آوری و برای استفاده

تصویر ۶
محمدعلی تربیت
به همراه جمعی از رجال
حکومتی و نظامی مقابل
دائرة حکومتی رشت
(کتابخانه مرکزی دانشگاه
تهران - ش. ۹۶۷۸۳)

عموم مهیا و حقیقتاً افتتاح این مؤسسه عام المنفعه دلیل واضح بر معارف پروری اهالی محترم گیلان است که توسط اینجانب در تهیه وسایل و توسعه این مؤسسه لازمه مساعدت مادی و معنوی به فعل در آورده و به اهداء کتب و وسایل و جراید و انواع مطبوعات بر اهمیّت کتابخانه افزوده و بدین واسطه برای استفاده عموم فراهم نموده اند اینجانب با تشکر از مساعدت آقایان محترمی که با اهداء کتاب و وسائل و جراید و مجلات، اكمال این اساس را فراهم آورده و می آورند اولین فهرست کتب کتابخانه را بایک اسلوب مطلوبی که حاوی اسامی کتب و هدیه کنندگان می باشد به استحضار هموطنان محترم می رساند و از آنهایی که بعد از این هم کتب و جراید به این کتابخانه اهداء می نمایند اسامی آنها نیز به ترتیب معین، در این جریده درج خواهد شد. ضمناً به معاونین کتابخانه بشارت می دهد که در نظر دارد عنقریب محل مناسبی به جهت آن تهیه و سپس کمیسیونی برای توسعه مؤسسه مزبور تشکیل داده که هرچه زودتر به تکمیل نواقص و حاضر کردن کتبی که فعلاً محتاج ارباب مطالعه می باشد، همت فوق العاده نمایند. در خاتمه همواره احساسات پاک و بی آلایش آقایانی که در این مدت قلیل به این درجه همراهی و مساعدت فرموده اند تقدیس نموده و امید دارم در اثر صمیمت و معارف پروری و معاضدت آقایان بتوانم قدم هایی برای بقای مؤسسه مذکور برداشته و وظیفه وجدانی خود، آن چه را که امکان دارد به معارف این سامان انجام دهم.

- رئیس معارف و اوقاف گیلان - محمدعلی تربیت -

تصویر ۷
نمونه امضای محمدعلی تربیت

تصویر ۸
نامه درخواست پرداخت اضافه حقوق و حق مأموریت محمدعلی تربیت از وزارت معارف و اوقاف و صنایع مستظرفه (سازمان اسناد کتابخانه ملی-ش. ۳۳۷۱۸-۳۹۷)

تربیت طی دعوتی رسمی که از یکصد و شانزده نفر از محترمین و تجار به عمل می‌آورد، موفق می‌گردد در عصر روز چهارشنبه ۱۰ خرداد سال ۱۳۰۶ ش. حدود ۵۰ نفر از تجار و معارف رشت را در اداره معارف جمع کرده و ضمن تشریح اهداف خود برای ایجاد کتابخانه و تقدیر و تشکر از اهالی که تا به آن روز کتاب اهدا کرده بودند با به فروش رساندن خامه دوزی‌هایی که محصلان مدرسه به او اهدا کرده بودند مبالغی برای تکمیل اثابه کتابخانه جمع نماید.^{۲۰}

تربیت تجربیات خود در توسعه کتابخانه‌ای که در تبریز بنا نمود را نیز در شهر رشت استفاده کرد، همانطور که در تبریز «انجمن کتابخانه و قرائتخانه عمومی معارف» را برای مشارکت مردم تأسیس و به کار گرفته بود در رشت نیز برای ایجاد هسته مرکزی کمک به تأسیس کتابخانه، جمعیتی به نام «جمعیت نشر معارف» در تاریخ ۲۳ خرداد سال ۱۳۰۶ ش. ایجاد کرد.^{۲۱} او نامه‌هایی برای کسانی که به صلاحیت و نفوذ آنان در جامعه اطمینان حاصل کرده بود با این مضمون ارسال نمود:

«آقای ....

جمعیتی به نام نشر معارف، برای ایجاد و توسعه کتابخانه ملی از طرف اینجانب تشکیل شده و شما هم در آن جا عضویت دارید مقتضی است یوم سه شنبه ۲۳

۲۰. تاریخ کتابخانه‌های گیلان: ۳۷.
۲۱. کهن‌ترین کتابخانه مستقل عمومی: ۱۹.

خرداد دو ساعت به غروب مانده در منزل جناب آقای شیخ احمد سیگاری حضور به هم رسانید.

آگهی نیز در شماره ۲۷۷ روزنامه پرورش مورخ چهارشنبه ۲۳ خرداد سال ۱۳۰۶ به چاپ رساند و خبر تشکیل جمعیت نشر معارف را به اطلاع مردم رساند.^{۲۲}

کتابخانه طی حدود یکسال دارای ۷۲۸ جلد کتاب و اسباب و اثاثیه و لوازم مختلف می‌گردد و قریب ۸۰۰ تومان اعانه جمع‌آوری و همچنین تربیت برای پیشرفت کار کتابخانه علاوه بر کمک‌های نقدی مردم، قریب ۳۴۰ تومان نیز از وزارت معارف کمک گرفت و به پیشنهاد تربیت این مقدار پول از محل صرفه‌جویی به کتابخانه ملی اعطا شد.^{۲۳} همزمان با اقدامات جمعیت نشر معارف برای جمع‌آوری اعانه، مقدمات کار احداث ساختمان کتابخانه فراهم می‌گردد و کار ساختمان زیر نظر دیمیتری کلتزک آغاز و سنگ پایه کار ساختمانی در قطعه زمین اهدایی شهرداری رشت، که از طرف شمال به زمین مخروبه و گورستان آقا سید ابوجعفر، از خاور در فاصله هشت متری ساختمان جدید بلدیّه، از جنوب به گذر عام و بازارچه سبزه میدان و از باختر به کوچه معروف به آشتی کتان محدود می‌شد در ۲۷۰ متر مربع زمین برای ساختمان و چهار باب مغازه در طبقه همکف و یک صحن و راه پله دو طرفه و سرسرا و دو سالن وسیع ریخته می‌گردد.^{۲۴}

سرانجام کتابخانه در روز پنجشنبه نوزدهم مهرماه سال ۱۳۱۳ ساعت پنج بعد از ظهر با حضور مسئولان محلی، رؤسای ادارات، اعیان و اشراف، فرهنگیان و بسیاری از افراد تحصیلکرده و دوستان کتاب افتتاح می‌گردد و تعداد کتاب‌های این کتابخانه در زمان افتتاح به ۱۷۵۹ جلد می‌رسد.^{۲۵}

از ابتدا اقرار بر این بود که این کتابخانه به نام «کتابخانه ملی تربیت» نامگذاری گردد. به این نام در روزنامه پرورش و در ضمن مقاله «کتابخانه عمومی رشت»^{۲۶} اشاره و همچنین در نظامنامه جمعیت نشر معارف گیلان بند ۴ مرام اساسی نیز بر این نام تاکید می‌گردد. اما از قرار معلوم زمانی که آقای ابراهیم فخرایی برای چاپ اوراق کتابخانه نزد حاجی رضا مطبعه‌چی صاحب چاپخانه عروّه الوثقی می‌رود، او که با این نام موافق نبوده از چاپ سربرگ‌ها و پاکت‌نامه‌ها با این نام سر باز زده و با استدلال‌هایی نظر ابراهیم فخرایی را نیز تغییر و با حذف عبارت تربیت عنوان «کتابخانه ملی و قرائتخانه عمومی» را بر روی اوراق این کتابخانه چاپ می‌نماید.^{۲۷}

۲۲. تاریخ کتابخانه‌های گیلان: ۳۹.

۲۳. همان: ۴۲.

۲۴. کهن‌ترین کتابخانه مستقل عمومی: ۲۰.

۲۵. همان: ۲۳.

۲۶. پرورش، شماره ۲۳۴، ۱۸ بهمن ۱۳۰۵.

۲۷. کهن‌ترین کتابخانه مستقل عمومی: ۲۱.

کتابخانه شخصی محمد علی تربیت

شکی نیست که تأسیس کتابخانه شخصی محمد علی تربیت با آغاز علاقه او به کتاب و مطالعه آغاز می‌گردد، اما بر اساس یک نمونه مهر که بر روی برخی از کتاب‌های کتابخانه شخصی او دیده می‌شود و عبارت «کتابخانه محمد علی تربیت ۱۳۱۶ نمره.....» را دارد (تصویر ۹) مشخص می‌گردد که وی رسماً از همین سال است که بنای کتابخانه خود را گذاشته و به صورت جدی و رسمی به جمع‌آوری کتاب مشغول می‌گردد. سال ۱۳۱۶ ق. دقیقاً همان سال تأسیس کتابفروشی تربیت در تبریز نیز هست. عددی که بر روی برخی از مهرهای این کتابفروشی نیز حک گردیده است. (تصویر ۱۰) و معلوم می‌نماید که تربیت در این سال که سنی حدود ۲۴ سال داشته به صورت جدی و حرفه‌ای وارد حوزه کتاب‌شناسی و کتابداری گردیده است. کتابخانه شخصی تربیت که از قرار معلوم تا آخرین سال‌های عمر او محفوظ بوده را باید حاصل یک عمر تلاش و دقت نظر او در جمع‌آوری بهترین کتاب‌های خطی و چاپی دانست که او در ایران و بسیاری از کشورهای دیگر بداند سفر نموده جمع‌آوری کرده است. تقی‌زاده در خصوص اهمیت کتابخانه شخصی تربیت چنین بیان می‌دارد:

«... کتابخانه شخصی خوبی هم داشت که نسخه‌های خوب نادر الوجود دارد و جای آن دارد که یک کتابخانه عمومی دولتی یا ملی آن را یکجا بخرد...»^{۲۸}

از دیگر افرادی که با تربیت حشرو نشرداشته و از کتابخانه شخصی او مطلع بود مرحوم علامه قزوینی (۱۲۵۶-۱۳۲۸) است که در خصوص این کتابخانه و همچنین شخصیت محمد علی تربیت اینچنین نگاشته است:

«... میرزا محمد علی خان تبریزی مردی فاضل بود، لهجه ترکی شدیداً واضحی داشت و کتابخانه مفصل و معتبری از کتب خطی و چاپی جمع کرده بود، ولی بواسطه ضنت شدیدی که آن مرحوم در عاریه دادن کتب بلکه حتی در مجرد نام بردن و نشان دادن کتابی از کتب خود یا کتب غیر داشت در مدت العمر، بدیاز البشری اسمی از محتویات کتابخانه خود نمی‌برد و فقط بعد از وفات معلوم شد که کتابخانه بسیار نفیسی داشته است و این صفت ضنت به کتب به اندازه در او راسخ و مستحکم بود که حتی در تألیف نفیس خود دانشمندان آذربایجان اغلب اوقات بلکه تقریباً در جمیع موارد بکلی از ذکر نشانی‌های کتابی یا کتبی که از آن‌ها یاد می‌کند به کلی خودداری کرده و فقط اسم مجرد کتاب را برده ولی مطلقاً و اصلاً از خصوصیات و درمیرات مأخذ و مدارک خود و نام مؤلفین آن‌ها و اینکه در چه موضوعی است و در چه عصری تألیف شده و در کدام کتابخانه فعلاً این کتاب موجود است، بوجه من

تصویر ۹
نمونه مهر کتابخانه
شخصی محمد علی
تربیت

آینه پژوهش، ۲۰۱۰
سال ۳۴، شماره ۳
مرداد و شهریور ۱۴۰۲

۲۸. «میرزا محمد علی‌خان تربیت (مختصری از ترجمه حالات وی): ۲۰۱».

الوجه اسمی نبرده است. باری کتابهایش را ورثه بعد از وفات او به حراج و طرق دیگر تصویر ۱۰

نمونه مهرهای

کتابفروشی تربیت که در سال ۱۳۱۶ ق. در شهر تبریز افتتاح و شروع به فعالیت می‌نماید.

متفرق نمودند» ۲۹.

حدود دو سال بعد از درگذشت تربیت در تاریخ ۱۴ مهر سال ۱۳۲۰ ق. وزیر فرهنگ وقت دکتر عیسی صدیق دستور می‌دهد که کمیسیونی متشکل از سه نفر از استادان به نام دانشگاه مرکب از ابراهیم پورداوود (۱۲۶۴-۱۳۴۷)، احمد بهمنیار (۱۲۶۲-۱۳۳۴) و سعید نفیسی (۱۲۷۴-۱۳۴۵) نسبت به تهیه گزارشی در خصوص کتابخانه شخصی محمدعلی تربیت اقدام نمایند. تا در صورتی که این کتابخانه برای وزارت فرهنگ مفید باشد نسبت به خرید آن اقدام گردد.

این کتابخانه در منزل شخصی او واقع در خیابان خیام کوچه درویش بوده است. (تصویر ۱۱) بر اساس فهرست خلاصه‌ای که توسط کمیسیون تقویم کتابخانه تربیت ارائه می‌گردد (سند شماره ۳) این کتابخانه شامل تعداد ۱۶۰۸ مجلد کتاب چاپی، روزنامه و مجلات و ۷۸۴ مجلد نسخه خطی و در مجموع دارای ۲۳۹۲ کتاب بوده است. این کمیسیون کتاب‌ها را در دو بخش کتاب‌های چاپی و مجلات در موضوعات لغت، علمی، ادبی، طبی، تاریخ و ادبیات ترکیه و قفقاز، تاریخ، حکمت و عرفان، اجتماعی، و تعدادی روزنامه، مجله و سالنامه و همچنین کتاب‌های خطی را نیز در موضوعات اشعار، علمی، طب، تاریخ، لغت، حکمت و عرفان دسته‌بندی می‌نماید. دو مجموعه متمایز در میان کتاب‌های چاپی دیده می‌شود که کمیسیون تقویم در گزارش خود به‌طور ویژه به آنها و اهمیتشان اشاره نموده است:

«یکی از خصایص این کتابخانه اینست که مرحوم تربیت صاحب آن مرد دانشمندی بود و عمر خود را در جمع‌آوری این کتابهاچه در ایران و چه در کشورهای دیگر گذراند و مجموعه‌های خاصی مطابق ذوق خود ترتیب داد و نفایسی درین سفرها بدست آورده که شاید برای دیگران گردآوردن آن دشوار باشد و از آن جمله مجموعه‌های کامل از کتاب‌های ترکی گردآورده است که همانها در خاک ترکیه بدست آورده و برای کسانی که بخواهند در ادبیات این زبان تحقیق و تتبع کنند بسیار مفید خواهد بود.»

تصویر ۱۱
جانمایی تقریبی منزل و کتابخانه
شخصی محمدعلی تربیت بر روی
نقشه راهنمای شهر تهران-۱۳۲۷ش.
(تهران نگاری: ۱۶۱)

به جز این کتاب‌ها در موضوع تاریخ و ادبیات ترکیه و قفقاز که ۲۴ مجلد است، مجموعه‌ای نیز از کتاب‌های چاپ اوقاف گیب در ۱۸ مجلد در کتابخانه تربیت موجود بوده که این کتاب‌ها نیز دارای ارزشی مضاعف بوده‌اند.

استادان پورداود، بهمنیار و سعید نفیسی از تاریخ ۲۴ مهر همان سال بررسی این کتابخانه را آغاز می‌نمایند و از آنجایی که فهرست‌های موجود کافی نبوده پس از دیدن همه نسخه خطی و چاپی فهرست جدیدی شامل اوصاف و مشخصات کتاب‌ها در دو نسخه تهیه و قیمت فرد فرد کتاب‌ها را و در نهایت قیمت همه کتابخانه را تعیین می‌کنند و در تاریخ ۱۰ آذر همان سال به کار خود پایان داده و طی گزارشی مفصل و در ۱۰ بند نظرات خود در خصوص این کتابخانه و آثار موجود در آنرا را به نگارش درمی‌آورند. (سند شماره ۲)

این گزارش حاوی نکات ارزشمند و قابل توجهی است که ضمن اشاره‌های دقیقی به وجوه مثبت و قابل توجه کتابخانه مرحوم محمدعلی تربیت می‌توان آنرا شیوه‌نامه‌ای نانوشته اما قابل تقلید برای تقویم کتابخانه‌هایی ازین دست دانست.

حساسیت این اساتید به رؤیت دقیق و فرد فرد نسخه‌های خطی و چاپی کتابخانه، تهیه فهرستی

اجمالی اما دقیق از کتاب‌های چاپی و خطی، ارائه لیستی از نفاثس کتاب‌های خطی همراه با اشاره به تاریخ کتابت و یا ویژگی‌های فیزیکی و متنی آنها و همچنین اشاره به وجوه بارز و قابل توجه کتابخانه و... همگی از جمله مواردی است که می‌توان از آنها برای تقویم هر کتابخانه اهل علمی گرفته برداری نمود.

نظر اعضای کمیسیون به صراحت چنانچه در بند ۸ این گزارش ذکر شده بر این بوده که «چون کتابخانه روی هم رفته یادگار عمر و کوشش و دلسوزی یکی از دانشمندان ایرانیست بهتر اینست که یک‌جا خرید شود و همه آنها را با هم در جایی بگذارند تا در ضمن یادگاری هم از ایرانیان نامی این دوران باشد و مجموعه‌های آن هم دست نخورده در جایی بماند.»

کتاب‌های این کتابخانه از لحاظ قیمت فرد فرد کتاب‌ها به مبلغ ۱۴۹۵۰۰ ریال ارزش‌گذاری می‌شود اما اعضای کمیسیون معتقدند چون این کتابخانه دارای ارزش دسته‌جمعی نیز هست از این حیث بهتر است که مبلغ بیست هزار ریال بر آن مبلغ اضافه می‌گردد. قابل توجه آنکه قدیمی‌ترین کتاب خطی این کتابخانه نسخه خطی از نهج البلاغه است که به تاریخ ۵۹۸ هجری قمری کتابت شده است.

عاقبت کتابخانه محمد علی تربیت

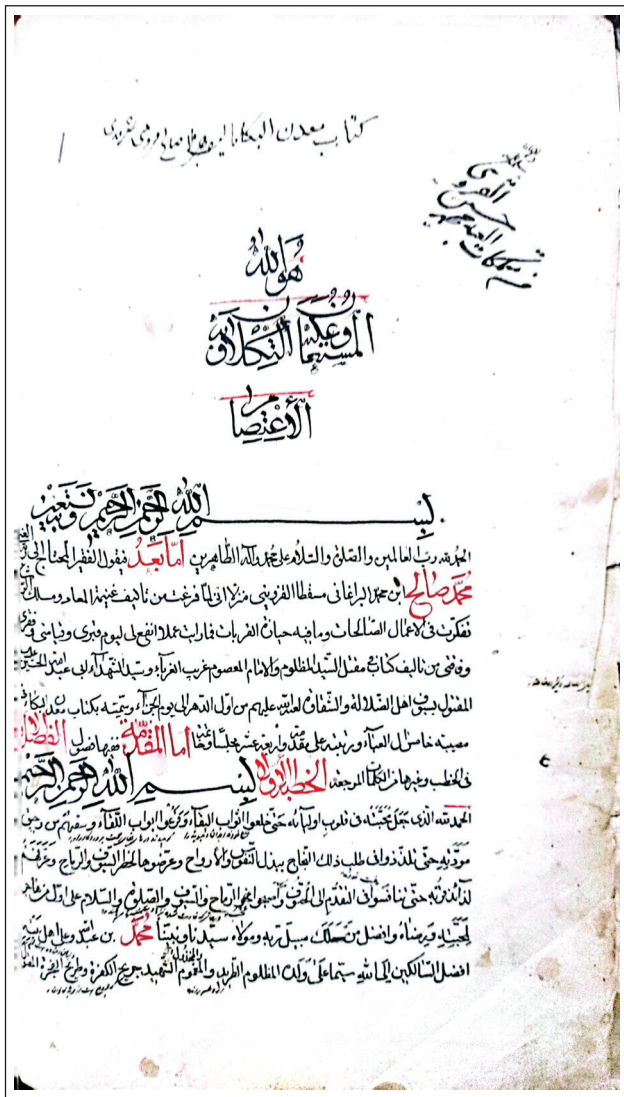
با توجه به اسناد و گزارش‌هایی که به آنها اشاره شد، آگاهی ما از کتابخانه تربیت بعد از درگذشت مرحوم محمد علی تربیت بدینجا ختم می‌گردد که این کتابخانه به دست‌وروزیر معارف و توسط کمیونی قیمت‌گذاری و توصیه مؤکد می‌گردد که همه این کتابخانه به صورت تجمیعی خریداری و در جایی نگهداری و حفظ گردد. این گزارش که در تاریخ ۱۰ آذر سال ۱۳۲۰ توسط اعضای این کمیسیون تنظیم و امضاء می‌گردد. آخرین اطلاع دقیق ما از وضعیت کتابخانه مرحوم محمد علی تربیت است.

از عجایب این روزگار اینست که کتابخانه‌ای با این درجه اهمیت و آثار نفیس و نوادر کتب و با وجود تأکید فراوان استادان نامداری چون پورداود، بهمنیار و سعید نفیسی از قرار معلوم نه توسط وزارت معارف و نه توسط هیچ نهاد و ارگان دولتی و حکومتی دیگری خریداری نمی‌گردد.

در بخشی از گزارش این تقویم این اساتید در خصوص اهمیت این کتابخانه و تأکید برای خرید همگی کتاب‌های آن چنین می‌نویسند:

«... چون این کتابخانه روی هم رفته یادگار عمر و کوشش و دلسوزی یکی از دانشمندان ایرانیست بهتر اینست که یک‌جا خرید شود و همه آنها را با هم در جایی بگذارند تا در ضمن یادگاری هم از ایرانیان نامی این دوران باشد و مجموعه‌های آن هم دست نخورده در جایی بماند.»

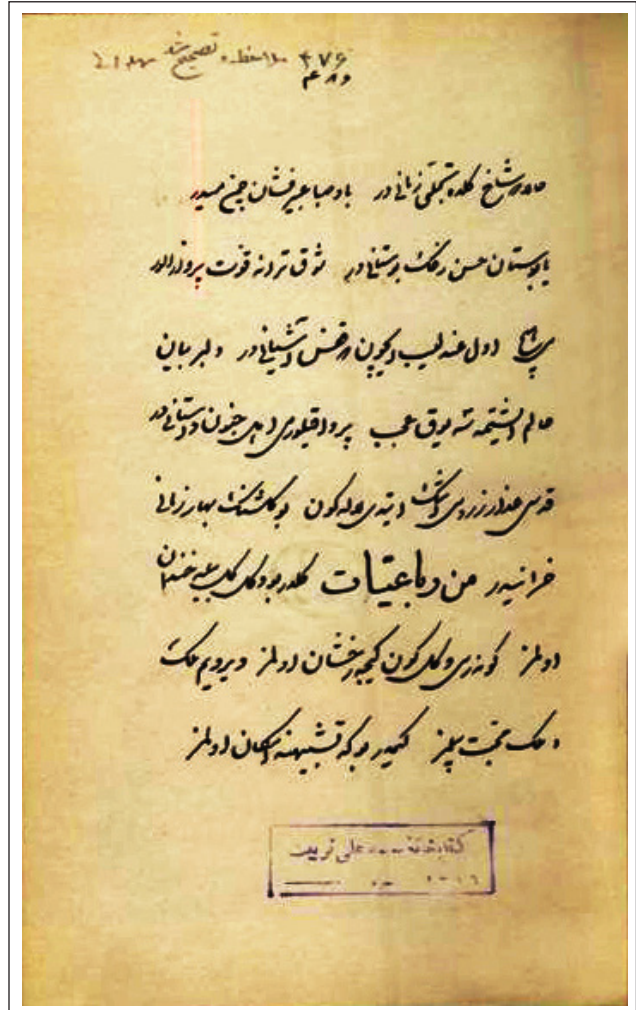
تصویر ۱۲
 تصویر صفحه اول از کتاب معدن البکاء
 از جمله نسخه های خطی کتابخانه
 شخصی مرحوم محمد علی تربیت
 (کتابخانه ملی - ش. ۴۰۳۰۴-۵)

و امروز بعد از گذشت قریب به ۸۲ سال از آن تاریخ تقریباً هیچ اثری از این کتابخانه و آثار آن قابل ردیابی نیست! کتاب های خطی با قدمت بالا و به خط مؤلف و دارای نفاست فیزیکی و نادری که دیگر اثری از آنها پیدا نمی شود و معلوم نیست که به کدام کشور و نزد کدام کلکسیونر راه پیدا نموده اند.

با بررسی فهرست های منتشره کتابخانه های ایران و حتی خارج از ایران تنها چند نسخه خطی از نسخه های این کتابخانه را در برخی از کتابخانه های ایران با زبانی نموده ام که با توجه به پراکندگی این نسخه ها در کتابخانه های مختلف به نظر میرسد که عاقب این کتابخانه پاره پاره شدن و چه بسا فروش تدریجی بوده است و البته عمده این نسخه های خطی و حتی چایی این کتابخانه یا داخل

تصویر ۱۳

صفحه پایانی کتاب گلستان ارم متعلق به کتابخانه شخصی محمدعلی تربیت (کتابخانه و موزه ملی ملک-ش. ۳۷۴۷)

ایران نیست و یا اگر هست، در یک کتابخانه شخصی و دور از دسترس قرار دارد. و چنانچه اشاره شد و علامه قزوینی به صراحت بیان داشته «... کتابهایش را ورثه بعد از وفات او به حراج و طرق دیگر متفرق نمودند.»^{۳۰}

از جمله کتاب‌های خطی که در لیست تقویم کتابخانه تربیت نام آن ذکر شده و با جستجو در کتابخانه‌ها، همان نسخه را پیدا نمودم، کتاب معدن البکاء تألیف محمد صالح بن محمد برغانی است. این نسخه با مهر کتابخانه تربیت به شماره ۵-۴۰۳۰۴ در کتابخانه ملی ایران محفوظ است و وقتی به سابقه این کتاب نگاه می‌کنیم، مشخص می‌گردد که کتاب تقریباً به تازگی و در تاریخ ۱۵ اسفند سال ۱۳۹۸ از شخصی خریداری و به مجموعه کتابخانه ملی اضافه شده است. (تصویر ۱۲)

۳۰. میرزا محمدعلیخان تربیت (مختصری از ترجمه حالات وی): ۲۰۱.

یکی دیگر از نسخه‌هایی که متعلق به کتابخانه شخصی مرحوم تربیت بوده است، کتاب گلستان ارم نگاشته عباسقلی بن میرزا محمد ثانی است که در فهرست تقویم این کتابخانه (شماره ۸۲) نیز ذکر شده است. این نسخه در حال حاضر به شماره ۳۷۴۷ در کتابخانه ملک موجود است و مهر کتابخانه شخصی مرحوم تربیت نیز بر صفحه پایانی این کتاب مشاهده می‌شود.^{۳۱} (تصویر ۱۳)

بجز این دو نسخه که در لیست تقویم کتابخانه شخصی محمدعلی تربیت به آنها اشاره شده است نسخه خطی دیگری از مملکات مرحوم محمدعلی تربیت پیدا نمودم که از قرار معلوم روزگاری در دست ایشان بوده اما به هر دلیلی در زمانی که این کتابخانه تقویم می‌گردد، جزو کتابخانه شخصی ایشان نبوده است.

نسخه‌ای از کتاب حلیة المتقین علامه مجلسی که گمان بر این بوده که به خط مؤلف آن است.^{۳۲} این نسخه در اختیار کاظم بن میرزا عبدالوهاب طباطبایی تبریزی ملقب به اعتضاد الممالک (۱۲۴۶-۱۳۴۱ق.) از فضلالی تبریز بوده است که توسط پسرش میرزا صادق خان طباطبایی وکیلی ملقب به اجلال الملک به محمدعلی تربیت هدیه می‌گردد. در صفحه آخر این نسخه یادداشتی به خط و مهر میرزا صادق اجلال الملک در این خصوص دیده می‌شود:

«این کتاب مستطاب که بخط مرحوم مجلسی اعلی الله مقامه است در اصل نسخه ایست یگانه کتابی است که از کتب نفیسه والد مرحوم حاجی اعتضاد الممالک نورالله مضجعه باین بنده باقی مانده محض سرکاری به کتابخانه جناب مستطاب اجل اکرم ادیب فاضل آقای آقامیرزا محمدعلیخان تربیت رئیس معارف و اوقاف مملکت آذربایجان دام اقباله العالی تقدیم گردید ۱۷ ربیع المولود ۱۳۴۰»

اسناد تقویم کتابخانه شخصی محمدعلی تربیت

قریب به سه سال پیش مجموعه اسناد تقویم کتابخانه شخصی محمدعلی تربیت که مجموعاً ۱۳ برگ است را خریداری نمودم که مشخصات و ویژگی‌های ظاهری آنها بدین قرار است:

[۱] نامه مورخ ۱۸/۷/۱۳۲۰، ۲ برگ، دستنویس به خط شکسته تحریری، ابعاد کاغذ ۱۲/۷ در ۱۶ سانتی‌متر و ۱۵/۶ در ۱۸ سانتی‌متر.

[۲] گزارش راجع بکتابخانه مرحوم محمدعلی تربیت (مسوده)، ۳ برگ، دستنویس نستعلیق تحریری، بر روی سربرگ سازمان پرورش افکار کمیسیون رادیو، ابعاد کاغذ ۲۶ در ۲۱ سانتی‌متر.

[۳] گزارش راجع بکتابخانه مرحوم محمدعلی تربیت (پاکنویس)، به تاریخ دهم آذر سال ۱۳۲۰،

۳۱. فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه ملی ملک: ۶۹۳/۴.

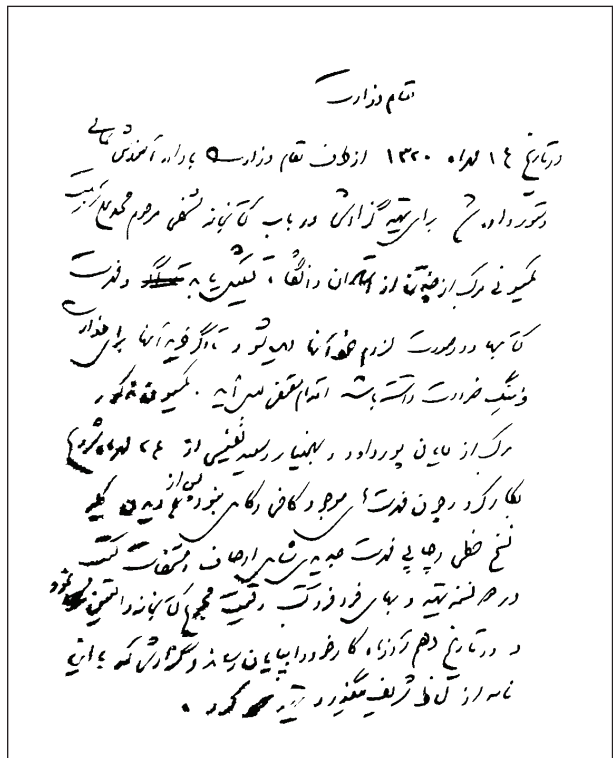
۳۲. فهرست کتابخانه مجلس شورای ملی: ۶۰/۱۳.

۳ برگ، تاییبی با ماشین تحریر به رنگ مشکی در کاغذهای سفید خط دار، ابعاد کاغذ ۳۶ در ۲۳ سانتی متر.

[۴] فهرست خلاصه کتب خطی و چاپی مرحوم تربیت، تاییبی با ماشین تحریر به رنگ مشکی در کاغذ سفید خط دار، ۲۲/۵ در ۳۶ سانتی متر.

[۵] صورت کتابهای خطی کتابخانه مرحوم تربیت (صندوق ۲)، تاییبی با ماشین تحریر به رنگ مشکی در کاغذ سفید بی خط، ابعاد کاغذ ۳۶ در ۲۲.

بخشی از اطلاعات این اسناد در مقاله مورد استفاده قرار گرفت و متن کامل و بازخوانی شده آن و همچنین تصاویری از این اسناد را در ادامه برای اطلاع بیشتر ارائه می نمایم.

تصویر ۱۴
تقویم کتابخانه شخصی محمد علی
تربیت (مجموعه شخصی - سند
شماره ۱)

د هم از رماه ۱۳۲۰

گزارش راجع بکتابخانه مرحوم محمد علی تربیت

بنابر دستور که جناب آقای وزیر فرهنگ داد بودند کمیسیونی بصویت امضا کنند که برادیدن و از زبان یی کردن کتابهای مرحوم محمد علی تربیت در مسجلی که کتابها در آنجا است چندین جلسه تشکیل داد و نتیجه آن جلسات ازین قرار است:

۱- بپسرا وقت از کتابها و منبر صورتها یی ترتیب داد و میوند و چون بران کتابها رکیبوی آن صورتها کا فی و کامه ناصو نبود چندین روز وقت صرفای شد که برای هر کتاب خطی یا چاپی برکه یا میشی که نامس تمام خصایر کتاب یا شد در د و نسخه ترتیب بد هند و در برکه ها و منبر بران هر کتاب خطی خصله های از نام کتاب و نام مؤلف و کتابت و تعیین موضع و زمان آن کتاب و تد هیب و نقاشی و جد و جد آن و بران هر کتاب چاپی نام کتاب و نام مؤلف آن و شهر و تاریخ که از آن چاپ شد و در آن برکه ها قید کرد و شد و رو هر برکه نیز به نام مقرر یی آن کتاب را یاد داشت کرد ما

۲- کتابها رخص را از نظرا اهمیت و نایابی و کم یابی و یا نفاست خص و کاغذ و قدمت نسخه و غیره بد و دسته درجه اول و درجه دوم تقسم کرد و کتابها چاپی را هم از نظر کمیایی و موجود نبودن در بازار صهران بد و درجه اول و دوم تقسم کرد و شد

۳- در میان این کتابها چیزد که مخصوصا جالب است اینست که مجموعه ها درختلونی است از کتابها بسود مند و معتبر درین بخش بصورتی که گشته از کمیاب بودن بعضی از آنها مدت مدیدی جمع آوری و تهیه آنها وقت میخواست و حویب است که متفرق شوند و هر یک از آن مجموعه ها برانها من و کسانیکه درین رشته کاریکنند شناسی مهمی است و بسیار مفید خواهد بود از آن جمله مجموعه از کتابها دلفت و فرهنگها فارسی و عربی و ترکی و برخی از زبانها در مرد و زبانها یی بیگانه است که بران کتابخانه فرهنگستان بسیار بسود مند خواهد افتاد و مجموعه از کتابها دلفی فارسی و عربی است که برای تحقیقات علمی بسیار مفید است و نیز مجموعه ای از کتابها دلفی فارسی و عربی است که بران کتابخانه دانشکده پزشکی بسیار مفید خواهد بود و نیز مجموعه ای از روزنامه ها و مجلات زبان فارسی است که بران تاریخ مضبوط ایران بسیار مفید است و مجموعه ای نسبتا کامل از کتابها فارسی چاپ اوقاف کبب در میان این کتابها است و شاید نظیر این مجموعه ها در کتابخانه های دیگر بسیار کم باشد

۴- در میان کتابهای چاپی این کتابخانه برخی کتابهای فارسی و عربی و زبانها در ارومائی است که از کتابها بسیار مفید است و چون از زمانها قدیم چاپ شده در بازارها نیست و بدست آوردن آنها دشوار است یا مدت زمان بسیار میخواست و نیز کتابها فارسی و عربی چاپ های قدیم ایران و کشورهای دیگر در میان آنها هست که در بازار صهران بد دست آوردن آنها نیز دشوار است

۵- در میان کتابها خطی این کتابخانه نیز کتابها دلفی و معتبر که از حیث قدمت نسخه امتیاز دارد از آن جمله کتابها در متعدد که در قرن هفتم و هشتم نوشته شده نیز بسیار است که برای چاپها انتقاد و معتبر بسیار بسود مند خواهد بود و دانشمندان ایران در تحقیقات خود میتوانند از آنها بهره مند شوند و نیز در برخی از مجموعه ها و سفینه های که درین کتابخانه هست و سایر نایابی یا کمیاب فراوانست که نوایند علمی بسیار در بردارد از آن جمله این کتابها امتیاز خاص دارد:

۱) نسخه از توضیحات رشید در تفسیر فارسی تالیف رشید الدین فضل الهمدانی وزیر بزرگ معروف که از نسخهای اصل همان زمان تالیف کتابت و در پایان آن نسخه مقرر ییهاست که ۱۰۵ تن از دانشمندان آن زمان بر آن کتاب نوشته اند ثبت شد

۲) نسخه ای از کتاب صفوة الصفات تالیف ابن بزاز در بیلی در ارواح شیع صفی الدین عارف مشهور حقه صفویه که در تاریخ ۱۰۰۰ قمر بران شاه قلی خلیفه مهر دارد رشیرا نوشته شد و جلد بسیار نفیس و تد هیب بسیار زیبا و خط و جد و دل ممتاز دارد نطه کتابها بسیار جالب توجه است

نسخه از کتاب الفرد و در ارواح که بشیوه خط یا قوتست یکی از خوشنویسان است که بشیوه یا قوت نوشته است

تصویر ۱۵
تقویم کتابخانه شخصی
محمد علی تربیت
(مجموعه شخصی - سند
شماره ۳)

فهرست خلاصه کتب خطی و چاپی مرحوم تربیت

(کتب خطی)			(کتب چاپی)		
تعداد جلد	بها، ریال		تعداد جلد	بها، ریال	
۱۴۰	۲۳۰۵۰	کتب اشعار خطی	۷۷	۱۳۹۵	کتب لغت چاپی
۸۲	۷۶۰۰	" علمی خطی	۴۳	۶۸۰	" علمی چاپی
۴۱	۵۵۱۰	" طب خطی	۲۳	۴۴۵	" علمی چاپی
۲۷	۱۸۷۰	" ترکی خطی	۵۵	۲۱۵۰	" لغت چاپی
۵۸	۱۲۵۲۰	" تاریخ خطی	۳۹	۳۰۵۰	" لغت چاپی
۴۸	۶۲۲۰	" لغت خطی	۱۱۳	۱۵۷۰	" ترکی چاپی
۳۸۷	۴۶۰۱۰	" حکمت و عرفان غیر خطی	۲۲۲	۶۸۳۰	" ادبی چاپی
۷۸۴	۱۰۲۷۸۰	جمع	۱۱	۱۰۰	" علمی چاپی
جدک	ریال		۲۱	۲۶۰	" طبی چاپی
			۲۴	۴۷۰	" تاریخ و ادبیات ترکیه و قفقاز
			۱۵۲	۱۳۱۰	" ادبی چاپی
			۱۹۸	۲۴۰۵	" تاریخی و اجتماعی چاپی
			۶۹	۷۶۰	" تاریخی چاپی
			۱۷۲	۸۱۹۰	" تاریخی چاپی
			۵۵	۱۳۳۰	" حکمت و عرفان چاپی
			۹۱	۲۸۳۰	" شعر فارسی چاپی
			۴۴	۱۲۵۵	" تاریخ چاپی
			۱۸	۵۲۳۰	" چاپ اوقاف کتب
			۱۲۵	۲۳۶۰	" متفرقه چاپی
			۵۶	۴۱۰۰	" روزنامه و مجلات و سالنامه ها
			۱۶۰۸	۴۶۷۲۰	جمع کل کتب
			جدک	ریال	
			۱۴۹۵۰۰	جمع کل کتب	۲۳۹۲

تصویر ۱۶
تقویم کتابخانه شخصی
محمد علی تربیت
(مجموعه شخصی - سند
شماره ۴)

صورت کتابهای خطی کتابخانه مرحوم تربیت (صندوق ۲)

- ۱- العروس الفایق فی العواظ والرقایق تالیف حریفش
- ۲- مدایج اکمال فارسی - رسائل بابا افضل
- ۳- بینیغ الحیات باسمه رساله دیکر فارسی
- ۴- نصوص فارابی - رسائل فارابی و شیخ رئیس عربی
- ۵- البدایة والنهایه ابی الفدا* تاریخ عربی
- ۶- رساله تحقیق الزوراء* ۹۱۸ - شرح رساله عربی
- ۷- مزارات الشیراز الموسوم بالاعزاز عربی
- ۸- انعام الدرایه حلال الدین سیوطی - رسائل دیکر از سیوطی عربی
- ۹- رساله فی حلقه الفاظ القرآن
- ۱۰- شرح گلشن راز تالیف محمد بن یحیی الجیلانی نسخه نفیس و عالی
- ۱۱- حالات حکماء* وتفسیر آیة الکرسی رسائل مشتمل بر تاریخ حنفاء* وتفسیر فارسی
- ۱۲- تاریخ جلال منجم فارسی
- ۱۳- آئینه حق نما فارسی در شرح حالات - حکماء*
- ۱۴- رسائل از محمد د. ه. دار فارسی
- ۱۵- جامع الاسرار تالیف سید حیدر آملی عربی
- ۱۶- دستورالوزراء* خواند میر
- ۱۷- منهای الففراء* در خریقه مولویها
- ۱۸- دمیة القصر عربی
- ۱۹- رساله از شیخ ادریس در منلق و در هیئت بسیار کهنه و عالی
- ۲۰- تلخیص الاثر فی عجایب الاقطار عبد الرشید بن صالح باکوئی نسخه بسیار کهنه و خوب ۵۰۴
- ۲۱- مجالس النفایس و میرنوائی ۹۹۷
- ۲۲- اشعه بلعات عراقی ۸۸۴
- ۲۳- رساله چند حواجه نصیرنوسی عربی و فارسی
- ۲۴- کتاب زهر الزاهر* ۱۰۸۴ نسخه خوب
- ۲۵- مسامت المبالغه لابی الحسن ساعد بن علی الجرجانی ۱۰۹۷ نسخه خطی خوب فارسی
- ۲۶- مناقب مشایخ طریقت خلوتیه ترکی
- ۲۷- مقامات العلماء* و صیاح الشریعه
- ۲۸- سعادت تنامه شیخ محمود شمسری در وزن حدیقه الحقیقه سناسی
- ۲۹- رسائل در عرفان ترکی
- ۳۰- دورساله کوچک و درجه و اختیارجواحه نصیر
- ۳۱- الانوار الجلالیه در علم کلام عربی ۸۵۲
- ۳۲- مناقب مشایخ طریقت خلوتیه ترکی
- ۳۳- مجموعه از رسائل مصنفات امام غزالی - شکوة الانوار و مقصد الاثنی
- ۳۴- رسائل شیخ عزیز نصیفی و سید شریف حرجانی فارسی
- ۳۵- کتاب جامع تالیف ابن الرشد و کتاب مابعد الطبیعه
- ۳۶- کشف الفوائد فی شرح قواعد عقاید النصیری طوسی
- ۳۷- نان و حلوائ شیخ بهائی
- ۳۸- مکمل نفعات الانس جایی شرح حال جایی تالیف عبد الغفور
- ۳۹- منظومه ای از شیخ شمسری ۸۶۶
- ۴۰- وصیت فیثاغورس المسمی بالذ هبیه
- ۴۱- رساله در توحید
- ۴۲- کتاب هیاکل النور تالیف شیخ شهاب الدین سهروردی
- ۴۳- الاشراق فی مطلق الاحقاق در توحید
- ۴۴- مجموعه من منتخبات اشعار العربیه
- ۴۵- تقویم التواریخ حاجی خلیفه ترکی
- ۴۶- رسمان القلوب عربی
- ۴۷- امین الاخبار در بیان قراء* و قصبات فارسی تالیف سید اشرف علی
- ۴۸- شرح کلمات بابا طاهر عربی
- ۴۹- شرح تجوید بر الهیات از محمد بن حصری
- ۵۰- کتاب حقایق ملامحسن فیض - انوار الحکمة الیقین فی معرفه رب العالمین شمسری
- ۵۱- کتب شرح تجرید
- ۵۲- ترجمه تاریخ یعقوبی فارسی حداد ادخان
- ۵۳- رشحات الغنون
- ۵۴- در مصیبت حضرت سید الشهدا*
- ۵۵- نزهة القلوب حمد الله مستوفی
- ۵۶- نفعات الانس جایی
- ۵۷- رجال نجاشی در علم رجال
- ۵۸- رساله سرمدیه ایمان رساله بابا افضل کاشانی رؤیای غزالی و رسائل دیکر از ملامحسن فیض
- ۵۹- طوالع الانوار از قاضی بیضاوی - شرح عقاید نصیف ارتقنازانی
- ۶۰- تعلیقات شیخ رئیس
- ۶۱- احوالات حکمای یونان فارسی
- ۶۲- تمهیدات عین القصة همدانی
- ۶۳- صور اللغات صابن الدین علی الاصبهانی
- ۶۴- مشکاة الانوار محمد بن غزالی طوسی در تفسیر سورہ نوراز غزالی نسخه خوب

تصویر ۱۷

تقویم کتابخانه شخصی
محمد علی تربیت
مجموعه شخصی - سند
شماره ۵)

[۱]

مقام وزارت

در تاریخ ۱۴ مهرماه ۱۳۳۰ از طرف مقام وزارت بداره آموزش عالی دستور داده شد برای تهیه گزارشی در باب کتابخانه شخصی مرحوم محمد علی تربیت کمسیون مرکب از چند تن از استادان دانشگاه تشکیل یابد و فهرست کتابها و در صورت لزوم خود آنها دیده شود تا اگر خرید آنها برای وزارت فرهنگ ضرورت داشته باشد اقدام مقتضی بعمل آید. کمسیون مذکور مرکب از آقایان پورداود و بهمنیار و سعید نفیسی از ۲۴ مهرماه شروع بکار کرد و چون فهرست های موجود کافی و کامل نبود پس از دیدن کلیه نسخ خطی و چاپی فهرست جدیدی شامل اوصاف و مشخصات کتب در دو نسخه و بهای فرد فرد کتب و قیمت مجموع کتابخانه را تعیین نمود و در تاریخ دهم آذرماه کار خود را بپایان رساند و گزارشی که با این نامه از نظر شریف میگذرد تهیه کرد.

چنانکه ملاحظه میفرمایند کمسیون در پایان گزارش مفصل خود پس از ذکر دلائل و با اشاره به خصائص این کتابخانه چنین اظهار نظر کرده است:

در... اعضاء کمسیون کتابخانه مرحوم تربیت که شامل ۱۶۰۸ کتاب مستقل چاپی و ۷۸۴ کتاب مستقل خطی و روی هم رفته شامل ۲۳۹۲ کتاب است بنا بر برگه هایی که اعضاء کمسیون تهیه کرده اند و باین گزارش توأم است از لحاظ قیمت فرد فرد کتابها بمبلغ ۱۴۹۵۰۰ ریال ارزش دارد و چون علاوه بر قیمت فرد فرد آنها باقی ماندن مجموعه خوبی از کتاب های خطی و چاپی که بکار تحقیقات ادبی و علمی میخورد و نظر بسیاست علمی و فرهنگی ایران اهمیت دارد و همه کتابخانه که دارای مجموعه های کامل باشد روی هم رفته بجز ارزش فرد فرد کتابها دارای ارزش دسته جمعی هست و کتابخانه مرحوم تربیت از نظر دارا بودن مجموعه های سودمند و بهره های علمی که دانشمندان ایران از آن میتوانند ببرند از حیث مجموع دارای قیمت خاصی است کمسیون سزوار دانسته اند که بر رقم ۱۴۹۵۰۰ ریال که مجموع قیمت فرد فرد کتابهاست مبلغ بیست هزار ریال نیز از لحاظ قیمت مجموعه ها و تمام کتابخانه افزوده شود و این کتابها برای یکی از کتابخانه های عمومی ایران خریداری گردد.

[امضا]

۱۳۳۰/۷/۱۸

منزل مرحوم تربیت خیابان خیام کوچه درویش

[۲]

دهم آذرماه ۱۳۲۰

گزارش راجع بکتابخانه مرحوم محمدعلی تربیت

بنابردستوری که جناب آقای وزیر فرهنگ داده بودند کمیسیونی بعضویت امضاکنندگان برای دیدن و ارزیابی کردن کتابهای مرحوم محمدعلی تربیت در محلی که کتابها در آنجاست چندین جلسه تشکیل داده و نتیجه آن جلسات ازین قرار است:

۱- پیش از وقت از کتابهای مزبور صورتهائی ترتیب داده بودند و چون برای کار کمیسیون آن صورتهای کافی و کاملاً ناطق نبود چندین روز وقت صرف این شد که برای هر کتاب خطی یا چاپی برگه یا فیشی که شامل تمام خصایص کتاب باشد در دو نسخه ترتیب بدهند و در برگه‌های مزبور برای هر کتاب خطی خصایص آن از نام کتاب و نام مؤلف و کاتب و تاریخ کتابت و تعیین موضوع و زبان آن کتاب و تذهیب و نقاشی و جدول و جلد آن و برای هر کتاب چاپی نام کتاب و نام مؤلف آن و شهر و تاریخی که از آن چاپ شده در آن برگه‌ها قید کرده شد و روی هر برگه نیز بهای تقریبی آن کتاب را یادداشت کرده‌اند.

۲- کتابهای خطی را از نظر اهمیت و نایابی و کمیابی و یا نفاس خط و کاغذ و قدمت نسخه و غیره بدو دسته درجه اول و درجه دوم قسمت کرده و کتابهای چاپی را هم از نظر کمیابی و موجود نبودن در بازار طهران بدو درجه اول و دوم قسمت کردند.

۳- در میان این کتابها چیزی که مخصوصاً جالب است اینست که مجموعه‌های مختلفی است از کتابهای سودمند و معتبر در یک فن بخصوص که گذشته از کمیاب بودن بعضی از آنها مدت مدیدی جمع‌آوری و تهیه آنها وقت می‌خواهد و حیف است که متفرق شوند و هر یک از آن مجموعه‌ها برای اهل فن و کسانی که در یک رشته کار میکنند گشایش مهمی است و بسیار مفید خواهد بود از آن جمله مجموعه‌ای از کتابهای لغت و فرهنگهای فارسی و عربی و ترکی و برخی از زبانهای مرده و زبانهای بیگانه است که برای کتابخانه فرهنگستان بسیار سودمند خواهد افتاد و مجموعه‌ای از کتابهای علمی قدیم فارسی و عربی است که برای تحقیقات علمی بسیار مفید است و نیز مجموعه‌ای از کتابهای طبی فارسی و عربی است که برای کتابخانه دانشکده پزشکی بسیار مفید خواهد بود و نیز مجموعه‌ای از روزنامه‌ها و مجلات زبان فارسی است که برای تاریخ مطبوعات ایران بسیار مفیدست و مجموعه‌ای نسبتاً کامل از کتابهای فارسی چاپ اوقاف گپ در میان این کتابهاست و شاید نظیر این مجموعه‌ها در کتابخانه‌های دیگر بسیار کم باشد.

۴- در میان کتابهای چاپی این کتابخانه برخی کتابهای فارسی و عربی و زبانهای اروپائی است که از کتابهای بسیار مفیدست و چون از زمانهای قدیم چاپ شده در بازارها نیست و بدست آوردن

آنها دشوارست یا مدت زمان بسیار میخواهد و نیز کتابهای فارسی و عربی چاپ‌های قدیم ایران و کشورهای دیگر در میان آنها هست که در بازار طهران بدست آوردن آنها نیز دشوار است.

۵- در میان کتابهای خطی این کتابخانه نیز کتابهای کمیاب و معتبر که از حیث قدمت نسخه امتیاز دارد از آن جمله کتابهای متعدد که در قرن هفتم و هشتم نوشته شده نیز بسیارست که برای چاپهای انتقادی معتبر بسیار سودمند خواهد بود و دانشمندان ایران در تحقیقات خود میتوانند از آنها بهره‌مند شوند و نیز در برخی از مجموعه‌ها و سفینه‌هایی که در این کتابخانه هست وسایل نایاب یا کمیاب فراوانست که فواید علمی بسیار در بردارد از آن جمله این کتابها امتیاز خاص دارد: (۱) نسخه‌ای از توضیحات رشیدی در تفسیر فارسی، تألیف رشیدالدین فضل‌اله همدانی وزیر و پزشک معروف که از نسخه‌ای اصل همان زمان تالیف کتابست و در پایان آن نسخه تقریظ‌هایی که ۶۵ تن از دانشمندان آن زمان بر کتاب نوشته‌اند ثبت شده [است].

(۲) نسخه‌ای از کتاب صفوة الصفا تالیف ابن بزازردبیلی در احوال شیخ صفی‌الدین عارف مشهور جدّ صفویه که در تاریخ ۹ قمری برای شاه‌قلی خلیفه مهرداد در شیراز نوشته شده و جلد بسیار نفیس و تذهیب بسیار زیبا و خط و جدول ممتاز دارد از جمله کتابهای بسیار جالب توجه است.

(۳) نسخه‌ای از کتاب الفردوس در اخبار که بشیوه خط یاقوتست یا خط یکی از خوشنویسان است که بشیوه یاقوت نوشته است.

(۴) نسخه‌ای از کلیات سعدی که در ۸۴۳ نوشته شده و نسخه بسیار زیبا و خوش خطی و بیست و سه سرلوح بسیار عالی دارد و بسیار خوب مانده است.

(۵) نسخه‌ای از چهار کتاب در انشای فارسی شامل نزهة الکتاب و تحفة الاحباب و رساله ملتزمات و کنز اللطایف تالیف حسام‌الدین حسن بن عبدالله مؤمن خوئی که در قرن هفتم تالیف کرده و کنز اللطایف تالیف احمد بن علی بن احمد که در همان زمانها نوشته و این نسخه خود از اواخر قرن هشتم است.

(۶) سفینه‌ای شامل نظم و نثر فارسی که در قرن هفتم گرد آمده و در آن اشعاری از چند تن از شعرای بزرگ ایران مانند لامعی و منوچهری و منشوری و منجیک و کافی ظفر همدانی و دیگران است که نسخه آنها در جای دیگر نیست.

(۷) سفینه دیگر از اشعار که در اوایل قرن نهم گرد آمده و در آن غزلیات بسیار از چندین تن شاعران قرن هشتم است که آثار آنها در جای دیگر نیست.

(۸) نسخه‌ای از کتاب سنگلاخ در لغت جغتائی بفارسی تألیف میرزا مهدی‌خان مورخ معروف زمان نادرشاه که نسخه بسیار کمیاب است.

- ۹) نسخه‌ای از قاموس اللغة تالیف فیروزآبادی که در قرن یازدهم در ترکیه نوشته و از حیث خط و تذهیب و جدول و جلد از ممتازترین کتابهای خطی که در ترکیه نوشته شده بشمار میرود.
- ۱۰) نسخه‌ای از فقه فارسی بنام کفایه فی الفقه تالیف امام بغوی شافعی که در ۱۰هـ تألیف شده و یکی از قدیمی‌ترین کتابهای است که در فقه بزبان فارسی تالیف شده و این نسخه هم در قرن هشتم نوشته شده است.
- ۱۱) نسخه‌ای از کتاب ادعیه با ترجمه فارسی که در حدود اوایل قرن هشتم تالیف شده و از نظر ادبی فارسی بسیار اهمیت دارد و نسخه هم در همان زمانها نوشته شده
- ۱۲) نسخه‌ای از کلیات اشعار رفیع الدین ابوالفضل اشرف مراغی تبریزی از مریدان شاه نعمه ولی که در زمان او در ۸۵۹ نوشته شده است.
- ۱۳) نسخه‌ای از منتخبات اشعار مولوی بخط ملاصدرا حکیم مشهور
- ۱۴) نسخه‌ای از کتاب شد الازار فی حظ الازار تالیف معین الدین جنید شیرازی در شرح مشاهد و مقابیر شیراز که در قرن نهم نوشته شده و کهنه‌ترین نسخه ایست که از این کتاب در دست است
- ۱۵) نسخه‌ای از رسائل افضل الدین ترکه دانشمند معروف قرن دهم
- ۱۶) شرح نجدیات تالیف ابوالمظفر محمد بن احمد ابیوردی که در ۶۷۰ تالیف شده و احتمال بسیار میرود که نسخه اصل باشد
- ۱۷) نسخه‌ای از کتاب نهج البلاغه که در سال ۵۹۸ نوشته شده
- ۱۸) نسخه‌ای از تفسیر فارسی سوره‌آبادی تا اواخر سوره الانعام که در سال ۶۸۴ نوشته شده و گذشته از آنکه این کتاب از قدیمترین تفسیرهای قرآن بزبان فارسیست این نسخه قدیم‌ترین نسخه معروف از این کتاب است.
- ۱۹) نسخه‌ای از کتاب التمثیل والمحاضرة تالیف ابومنصور ثعالبی که در سال ۶۲۲ نوشته شده است
- ۲۰) نسخه‌ای از کتاب ریاض العلماء تالیف عبدالله افندی شامل قسم دوم که از کتابهای کمیاب در احوال علمای اسلام است.
- ۲۱) نسخه‌ای از کتاب مسالک الممالک بفارسی تالیف ابوالحسن صاعد بن علی جرجانی که شاید منحصر بفرد باشد.
- ۲۲) نسخه‌ای از تاریخ گزیده تالیف حمداله مستوفی که در ۸۸۹ نوشته شده و نسخه خوبیست

- ۲۳) نسخه‌ای از کتاب الانساب سمعانی که نسخه کامل کم غلط خوش خطی است.
- ۲۴) نسخه‌ای از کتاب العلیم الزاخر فی احوال الاوائل والاواخر معروف بتاریخ جنابی که نسخه کامل بسیار خوب است.
- ۲۵) نسخه دیوان انوری که در ۷۸۵ نوشته شده و نسخه بسیار پاکیزه خوش خط بی غلطی است.
- ۲۶) نسخه‌ای از یوسف وزلیخای جامی که در قرن یازدهم نوشته شده و شش مجلس تصویر از همان زمان دارد.
- ۲۷) نسخه‌ای از کتاب الاحکام در نجوم تالیف ابوسعید بن منصور بن علی بندار دامغانی که در ۵۰۷ تالیف شده و نسخه قرن هفتم نوشته شده و کتاب کمیاب است.
- ۲۸) نسخه‌ای از کفایة الطب بفارسی تالیف کمال الدین بدیع الزمان ابوالفضل حبیب بن محمد بن ابراهیم بن حبیب طبیب غزنوی که برای سلطان سنجر نوشته شده و این نسخه را در ۸۱۵ نوشته‌اند.
- ۶- دیگر خصایص این کتابخانه اینست که مرحوم تربیت صاحب آن مرد دانشمندی بود و عمر خود را در جمع‌آوری این کتبها چه در ایران و چه در کشورهای دیگر گذرانده و مجموعه‌های خاصی مطابق ذوق خود ترتیب داده و نفایسی درین سفرها بدست آورده که شاید برای دیگران گرد آوردن آن دشوار باشد و از آن جمله مجموعه‌های کامل از کتابهای ترکی گرد آورده است که همه آنها را در خاک ترکیه بدست آورده و برای کسانی که می‌خواهند در ادبیات این زبان تحقیق و تتبع کنند بسیار مفید خواهد بود.
- ۷- در ارزیابی و تقویم این کتابها بیشتر رعایت اهمیت کتاب از نظر علمی کرده شد. باین معنی که هر کتابی که نسخه آن معتبرتر و تاریخ کتابت آن قدیم‌تر و بهمین جهت برای تحقیقات علمی سودمندتر و برای نگاهداشتن در کتابخانه‌های عمومی لازم‌تر بنظر آمد بیشتر بآن اهمیت داده شد و البته چون ارزیابی کتاب بسته بدرجه اطلاع و ممارست در کتابها و توجه علمی و ادبی بآن کتابست نظرهای مختلف می‌تواند درین کار وارد شود و تعیین بهای قطعی و مسلم کتاب خاصه کتابهای خطی از نظر داد و ستد بازاری کار آسانی نیست و همیشه ممکن است عقاید مختلف در آن راه یابد.
- ۸- نظر اعضای کمیسیون اینست که اگر هم در میان این کتابها نسخه‌هایی باشد که در درجه اول فایده علمی نیست و یا کتابهایی باشد که در بازار طهران هنوز بدست می‌آید و تازه چاپ شده یا اینکه برخی کتابهای ترکی و رمانها و قصص و مانند آنها که شماره آنها هم چندان نیست در میان این کتابها باشد، باز چون این کتابخانه روی هم رفته یادگار عمر و کوشش و دلسوزی یکی از دانشمندان

ایرانیست بهتر اینست که یک جا خریده شود و همه آنها را باهم در جایی بگذارند تا در ضمن یادگاری هم از یکی از ایرانیان نامی این دوران باشد و مجموعه های آن هم دست نخورده در جایی بماند.

۹- برگه هائی که برای کتابها در دو نسخه تهیه شده کار فهرست نویسی کتابخانه های ملی و عمومی را نیز آستان کرده و از روی همین برگهها فوراً میتوان فهرست آنها را چاپ کرد و رنجی که این کار در بردارد در برده شده و از هر حیث این کتابخانه آماده است که عیناً آنرا بجای دیگری انتقال بدهند.

۱۰- در تهیه برگه ها و ارزیابی کتابها هر کتابی را که در چند جلد چاپ شده یا صحافی شده بود یک کتاب منظور کرده و هر مجموعه ای را که در آن چند کتاب و رساله بود نیز یک کتاب بشمار آورده اند و شماره که بدست آمده از اینجا فراهم شده و درین صورت عده واقعی کتابها خیلی بیش از آنست که برای آنها برگ تهیه شده و برای اینکه موضوع کتابها و اهمیت مجموعه ها معلوم باشد فهرستی از شماره و بهای کتابهای هر رشته و فنی با این گزارش توأم شده است.

نظر باین مراتب بعقیده اعضای کمیسیون کتابخانه مرحوم تربیت که شامل ۱۶۰۸ کتاب مستقل چاپی و ۷۸۴ کتاب مستقل خطی و روی هم رفته شامل ۲۳۹۲ کتابست بنا بر برگه هائی که اعضای کمیسیون تهیه کرده اند و باین گزارش توأم است از لحاظ قیمت فرد فرد کتابها بمبلغ ۱۴۹۵۰۰ ریال ارزش دارد و چون علاوه بر قیمت فرد فرد آنها باقی مانده مجموعه خوبی از کتابهای خطی و چاپی که بکار تحقیقات ادبی و علمی میخورد نظر سیاست علمی و فرهنگی ایران اهمیت دارد و هر کتابخانه که دارای مجموعه های کامل باشد روی هم رفته بجز ارزش فرد فرد کتابها دارای ارزش دسته جمعی هم هست و کتابخانه مرحوم تربیت از نظر دارا بودن مجموعه های سودمند و بهره های علمی که دانشمندان ایران از آن میتوانند ببرند از حیث مجموع دارای قیمت خاصی است کمیسیون سزاوارمی داند که بر رقم ۱۴۹۵۰۰ ریال که مجموع قیمت فرد فرد کتابهاست مبلغ بیست هزار ریال نیز از لحاظ قیمت مجموعه ها و تمام کتابخانه افزوده شود و این کتابها برای یکی از کتابخانه های عمومی ارباب خریداری گردد.

[امضاء]

[امضاء]

[امضاء]

[۳]

فهرست خلاصه کتب خطی و چاپی مرحوم تربیت

کتب خطی			کتب چاپی		
بهاء (ریال)	تعداد جلد	[موضوعات]	بهاء (ریال)	تعداد جلد	موضوعات
۲۳۰۵۰	۱۴۰	کتب اشعار خطی	۱۳۹۵	۷۷	کتب لغت چاپی
۷۶۰۰	۸۳	کتب علمی خطی	۶۸۰	۴۳	کتب علمی چاپی
۵۵۱۰	۴۱	کتب طب خطی	۴۴۵	۲۳	کتب علمی چاپی
۱۸۷۰	۲۷	کتب ترکی خطی	۲۱۵۰	۵۵	کتب لغت چاپی
۱۲۵۲۰	۵۸	کتب تاریخ خطی	۳۰۵۰	۳۹	کتب لغت چاپی
۶۲۲۰	۴۸	کتب لغت خطی	۱۵۷۰	۱۱۳	کتب ترکی چاپی
۴۶۰۱۰	۳۸۷	کتب حکمت و عرفان غیرخطی	۶۸۳۰	۲۲۲	کتب ادبی چاپی
			۱۰۰	۱۱	کتب علمی چاپی
			۲۶۰	۲۱	کتب طبی چاپی
			۴۷۰	۲۴	کتب تاریخ و ادبیات ترکیه و قفقاز
			۱۳۱۰	۱۵۲	کتب ادبی چاپی
			۲۴۰۵	۱۹۸	کتب تاریخی و اجتماعی چاپی
			۷۶۰	۶۹	کتب تاریخی چاپی
			۸۱۹۰	۱۷۲	کتب تاریخی چاپی
			۱۳۳۰	۵۵	کتب حکمت و عرفان چاپی
			۲۸۳۰	۹۱	کتب شعر فارسی چاپی
			۱۲۵۵	۴۴	تاریخ چاپی
			۵۲۳۰	۴۴	چاپ اوقاف گیب
			۲۳۶۰	۱۲۵	متفرقه چاپی
			۴۱۰۰	۵۶	روزنامه و مجلات و سالنامه‌ها
۲۲۸۰۰ ریال	۷۸۴ جلد	جمع	۴۶۷۲۰ ریال	۱۶۰۸ جلد	جمع
۱۴۹۵۰۰ ریال	جمع کل بهاء		۲۳۹۲	جمع کل کتب	

[۴]

- صورت کتابهای خطی کتابخانه مرحوم تربیت (صندوق ۲)
- ۱- الروض الفایق فی المواعظ والرفایق تالیف حریش
  - ۲- مدارج اکمال فارسی- رسائل بابا افضل
  - ۳- ینبوع الحیات با سه رساله دیگر
  - ۴- نصوص فارابی- رسائل فارابی و شیخ الرئیس عربی
  - ۵- البدایة والنهایة ابی الفداء تاریخ عربی
  - ۶- رساله تحقیق الزوراء ۹۱۸- شرح رساله عربی
  - ۷- مزارت الشیراز الموسوم بالاعزاز عربی
  - ۸- اتمام الدرایه جلال الدین سیوطی- رسائلی دیگر از سیوطی عربی
  - ۹- رساله فی خلقه الفاظ القرآن
  - ۱۰- شرح گلشن راز تألیف محمد بن یحیی الجیلانی نسخه نفیس و عالی
  - ۱۱- حالات حکماء و تفسیر آیه الكرسی رسائل مشتمل بر تاریخ حکماء و تفسیر فارسی
  - ۱۲- تاریخ جلال منجم فارسی
  - ۱۳- آئینه حق نما فارسی در شرح حالات حکماء
  - ۱۴- رسائل از محمد دهدار فارسی
  - ۱۵- جامع الاسرار تألیف سید حیر آملی عربی
  - ۱۶- دستور الوزراء خواند میر
  - ۱۷- منهج الفقراء در طریقه مولویها
  - ۱۸- دمیة القصر عربی
  - ۱۹- رساله از شیخ الرئیس در منطق و در هیئت بسیار کهنه و عالی
  - ۲۰- تلخیص الآثار فی عجایب الاقطار عبدالرشید بن صالح باکوئی نسخه بسیار کهنه و خوب ۵۰۴
  - ۲۱- مجالس النفایس لامیرنوائی ۹۹۷
  - ۲۲- اشعه بلعات عراقی ۸۸۴
  - ۲۳- رساله [هایی] چند خواجه نصیر طوسی عربی و فارسی
  - ۲۴- کتاب زهر الزاهر ۱۰۸۴ نسخه خوب
  - ۲۵- مسالک الممالک لابی الحسن ساعد بن علی الجرجانی ۱۰۹۷ نسخه خیلی خوب فارسی
  - ۲۶- مناقب مشایخ طریقت خلوتیه ترکی
  - ۲۷- مقامات العلماء و مصباح الشریعه
  - ۲۸- دورسالة کوچک در جبر و اختیار خواجه نصیر
  - ۲۹- رسائل در عرفان ترکی

- ۳۰- دورساله کوچک در جبر و اختیار خواجه نصیر
- ۳۱- الانوار الجلالیه در علم کلام عربی ۸۵۲
- ۳۲- رساله الاسدیة فی انساب السادات العلویة
- ۳۳- مجموعه [ای] از رسائل مصنفات امام غزالی - شکوه الانوار و مقصد الاثنی
- ۳۴- رسائل شیخ عزیز نصفی و سید شریف جرجانی فارسی
- ۳۵- کتاب جامع تالیف ابن الرشد و کتاب مابعد الطبیعه
- ۳۶- کشف الفوائد فی شرح قواعد عقاید النصیری طوسی
- ۳۷- نان و حلواى شیخ بهائی
- ۳۸- مکمل نفحات الانس جامی شرح حال جامی تالیف عبدالغفور
- ۳۹- منظومه‌ای از شیخ شبستری ۸۶۶
- ۴۰- وصیت فیثاغورس المسمى بالذهبية
- ۴۱- رساله در توحید
- ۴۲- کتاب هیاکل النور تالیف شیخ شهاب الدین سهروردی
- ۴۳- الاشراق فی مطلع الاحقاق در توحید
- ۴۴- مجموعه من منتخبات اشعار العربیه
- ۴۵- تقویم التواریخ حاجی خلیفه ترکی
- ۴۶- ریسمان القلوب عربی
- ۴۷- امین الاخبار در میان قراء و قصاب فارسی تالیف سید اشرف علی
- ۴۸- شرح کلمات باباطاهر عریان عربی
- ۴۹- شرح تجوید بر الهیات از محمد بن حضری
- ۵۰- کتاب حقایق ملامحسن فیض - انوار الحکمة الیقین فی معرفة رب العالمین شبستری
- ۵۱- شرح تجرید
- ۵۲- ترجمه تاریخ یمینی فارسی خدادادخان
- ۵۳- رشحات الفنون
- ۵۴- در مصیبت حضرت سید الشهداء
- ۵۵- نزهة القلوب حمد الله مستوفی
- ۵۶- نفحات الانس جامی
- ۵۷- رجال نجاشی در علم رجال
- ۵۸- رساله سرمایه ایمان و رساله بابا افضل کاشانی رؤیای غزالی و رسائل دیگر از ملامحسن فیض
- ۵۹- طوابع الانوار از قاضی بیضاوی - شرح عقاید نصفی از تفتازانی
- ۶۰- تعلیقات شیخ الرئیس

- ۶۱- احوالات حکمای یونان فارسی
۶۲- تمهیدات عین القضاة همدانی
۶۳- ضوء اللمعات صاین الدین علی الاصبهانی
۶۴- مشکاة الانوار محمد بن غزالی طوسی در تفسیر سوره نورا از غزالی نسخه خوب
۶۵- مقامات میرزا جعفر همدانی متخلص برباض
۶۶- کنز الاسرار و حزنات العاريف تالیف محمد ....
۶۷- رساله حسنیه
۶۸- اوزان الشعر
۶۹- تعالیم المتعلم از برهان الدین در عرفان عربی
۷۰- رومان ترجمه حاجی محمد طاهر بابای سلیمان میرزا کتاب التعریف فی مذهب التصوف ۸۱۶
۷۱- جام گیتی نما و شرح قصیده عینیہ نصیرالدین طوسی
۷۲- کتاب الانوار الملکوة فی شرح خص الیاقوت فی الکلام
۷۳- سلك السلوک تالیف نخشبی
۷۴- الهیات شفا
۷۵- دیوان طالب
۷۶- کتاب الشقایق نعمانی طاش کبیری زاده در رجال با خط مؤلف عربی
۷۷- کتاب الحکم لابن عطاءالله اسکندر و چند رساله دیگر
۷۸- شرح قصاید امالی و قصاید دیگر
۷۹- کتاب حکم الحکماء و نوادر القدماء عربی
۸۰- ذیل النفحة و ذیل المنحة تالیف محمدا مین نجتبی صاحب نفحة الريحانیة در رجال
۸۱- کتاب تفصیل النشقیین و تحصیل السعادتین تالیف محمد بن فضل راغب اصفهانی
۸۲- کتاب گلستان ارم در تاریخ شروان تالیف عباسقلی آقاقدسی تاریخ قفقاز
۸۳- صحیفة الصفا فی ذکراهل الجتباء تالیف میرزا محمد بن عبدالنبی الاخباری
۸۴- تاریخ یمینی عتبی
۸۵- مختار الاغانی
۸۶- سفرنامه مکة
۸۷- رسائل در اخلاق تالیف منصور بن محمد الحسین عربی
۸۸- مطالب العشاق و انیس العاقلین ملا میرقاری فارسی
۸۹- مسالک الممالک
۹۰- تذکرة الاولیاء شیخ عطار
۹۱- فیہ مافیہ لجلال الدین رومی - معارف الولدی فی اسرار الوحدی نسخه خوب

- ۹۲- تاریخ سلطان محمد پادشاه هند
- ۹۳- تاریخ زندیه
- ۹۴- مجموعه عیون الحساب و شرح فصوص - ده رساله در حکمت و عرفان خط ملامحمد علی زنوری
- ۹۵- جنگ برهان قاطع و نورساطع - رسائل مختلفه
- ۹۶- رسائل مختلفه از شاه نعمه الله و غیره
- ۹۷- رسائل مختلفه از شاه نعمه الله و غیره
- ۹۸- حاشیه ملامیرزا جان بر کلمه الیقین و رساله های دیگر
- ۹۹- مجالس المؤمنین
- ۱۰۰- وقف نامه رشیدی
- ۱۰۱- جنگ چین با دول اروپا دنبلی تبریزی
- ۱۰۲- فرحة الغری
- ۱۰۳- مقداری از شاهنامه صادق بیک افشار
- ۱۰۴- اخوان الصفا فارسی
- ۱۰۵- احیاء الاموات فی حالات الروات
- ۱۰۶- اوصاف الاشراف و حق الیقین
- ۱۰۷- تذکره خاوری در اولاد فتحعلی شاه
- ۱۰۸- مناقب شیخ ابواسحق کازرونی
- ۱۰۹- تاریخ بناکتی
- ۱۱۰- میزان الملوک سیدجعفر کشفی
- ۱۱۱- رساله جوک
- ۱۱۲- شرح قصیده امالی
- ۱۱۳- رسائل از محمد دهدار و رسائل دیگر
- ۱۱۴- رسائل از محمد دهدار
- ۱۱۵- رساله از ملامحسن فیض عین الیقین
- ۱۱۶- بیان الاسرار و مرآت الحق
- ۱۱۷- معارج المستول
- ۱۱۸- مقداری تاریخ نسخه خوب
- ۱۱۹- ابکار الافکار آمدی
- ۱۲۰- مباحث مشرقیه امام فخر رازی
- ۱۲۱- شرح اشارات (محاکمات)

- ۱۲۲- انساب سمعانی
۱۲۳- کتاب المدحشی لابن جوزی
۱۲۴- عوارف المعارف شیخ سهروردی
۱۲۵- روضة الصفا با جلد سوخته خیلی عالی
۱۲۶- سیر المتأخرین در تعریف کشور هندوستان
۱۲۷- نفعات الانس جامی
۱۲۸- تاریخ جنانی در خلقت و حکمت از مؤلفات مصطفی افندی
۱۲۹- تاریخ یافعی
۱۳۰- ترجمه کشف القمه عربی
۱۳۱- ابکار الافکار تالیف آمدی
۱۳۲- گلشن محمود در تاریخ قاجاریه تالیف محمود میرزا
۱۳۳- جنگ روس و عثمانی
۱۳۴- کتاب رجال ابن جعفر طوسی
۱۳۵- تاریخ اکبرشاه هندی
۱۳۶- معارج النبوه قاسمی
۱۳۷- احیاء العلوم غزالی نسخه خوب
۱۳۸- جلد سوم کتاب معارج النبوه فارسی
۱۳۹- اللالی الدریه فی نقل بعضی معانی ابیات الفخریه خط فرهاد میرزا
۱۴۰- معدن البکاء ملاصالح قزوینی
۱۴۱- الوافی بالوفیات تالیف سعدی
۱۴۲- آتشکده آذر بیگدلی با جلد ضربی
۱۴۳- تذکره نصرآبادی
۱۴۴- احسن القصص در تاریخ
۱۴۵- تذکره دری خشگو
۱۴۶- تعلیقات البهبهانی علی منهاج المقال در رجال
۱۴۷- فتوحات المکیه جلد پنجم
۱۴۸- جنگ
۱۴۹- تاریخ بیهقی
۱۵۰- ریاض العماء بخط خود مؤلف است
۱۵۱- الشهاب الثاقب سیدعلی بن محمد معین
۱۵۲- زینت المدایح- تذکره

- ۱۵۳- علمای شافعی- طبقات الشافعیه
۱۵۴- مقداری از تفسیر قرآن بفارسی بسیار کهنه
۱۵۵- رجال شمس حواشی و تعلیقات آن ۹۶۴ با خط میرداماد است
۱۵۶- سارار الحج و مهماته قسمتی از کتاب احیاء العلوم
۱۵۷- انوار سلیمانی در زمان شاه سلیمان
۱۵۸- تاریخ گزیده
۱۵۹- معارج النبوة و سراج المنیر
۱۶۰- حیات القلوب
۱۶۱- شرح حکمة الاشراف ۷۱۸
۱۶۲- روضة الاحباب تالیف عطاءالله بن فضل الله فارسی

با چاپی ۲۳۰۰ مجلد است.

فهرست منابع

- آقای قاضی مجهول القدر است. اصغر فردی. مجله شاهد یاران، ش. ۵۱، بهمن ۱۳۸۸، صص. ۸۸-۹۳.
تاریخ روزنامه نگاری ایرانیان و دیگر پارسی نویسان. ناصرالدین پروین، تهران: مرکز نشر دانشگاهی، ۲ جلد، ۱۳۷۹.
تاریخ فرهنگ آذربایجان (بافوائد ادبی). محمدعلی صفوت تبریزی. قم: چاپخانه قم، ۲۱۶ص،، رقعی، [۱۳۲۹]
تاریخ کتابخانه های گیلان. جعفر خمایی زاده. قم، پارسایان، ۲۶۸ص،، رقعی، ۱۳۷۹.
تاریخ مطبوعات و ادبیات ایران در دوره مشروطیت. ادوارد براون؛ ترجمه: محمد عباسی. تهران: نشر علم، ۱۳۸۶.
داستان دوستان یا تذکره شعرای آذربایجان. محمدعلی صفوت تبریزی. قم: چاپخانه قم، ۱۳۱۸.
دانشمندان آذربایجان. محمدعلی تربیت. تهران: مطبعه مجلس، ۱۳۱۴.
رجال آذربایجان در عصر مشروطیت. مهدی مجتهدی. تبریز: چاپخانه نقش جهان، ۲۳۶ص،، ۱۳۲۷.
فهرست کتابخانه دولتی تبریز (جلد اول: فهرست کتب چاپی زبان های شرقی). تبریز: چاپخانه اداره فرهنگ، ۱۶۱ص،، ۱۳۲۷.
فهرست نسخه های خطی کتابخانه ملی ملک (جلد چهارم). ایرج افشار؛ محمدتقی دانش پژوه؛ محمدباقر حجتی؛ احمد منزوی. تهران: نشر هنر، ۱۳۶۴.
کهن ترین کتابخانه مستقل عمومی. عبدالکریم گلشنی. کیهان فرهنگی، شماره ۹، آذر ۱۳۶۳، صص. ۱۹-۲۳.
محمدعلی تربیت تبریزی طاب الله ثراه (شرح حال وی). وحید دستگردی. ارمغان، دوره بیستم، مهر و آبان ۱۳۱۸، صص. ۴۳۳-۴۳۹.
محمدعلی تربیت. مجید غلامی جلیسه، تهران: خانه کتاب، ۴۸ص،، پالتویی، ۱۳۹۴.
محمدعلی تربیت کتابدار، کتابشناس، روزنامه نگار و وکیل مجلس و بنیانگذار اولین کتابخانه عمومی دولتی در ایران. فریدون آزاده. تهران: آیینه نما، ۱۷۶ص،، ۱۳۹۲.
مقالات تقی زاده. حسن تقی زاده؛ زیر نظر: ایرج افشار. تهران: شکوفان، جلد ۹، ۱۳۵۶.